

- (ידיעות בתולדות יהודי מרוקו); שנה רביעית, ג' 40, עמ' 160 (יהיחידים כראבאטי); ג' 41, עמ' 163-164 (ידיעות על יהודי מאזב וטוגרט שבמדבר הסהארה ואלג'יריה). ידיעות והכתבות האלה הועתקו מעיתונים יהודיים ולא-יהודיים.
7. הכתבה הראשונה של אברהם שלמה התפרסמה שם, שנה שמינית, ג' 26 מיום ב' בתמוז ה'תרכ"ד (1864), 6.7. והייתה חתומה גם בידי מרדכי כהן גענה. את יתר הכתבות של א' שמלה ראה: שם (1864), ג' 34 מיום כ"ט במנחם אב; ג' 35 מיום ו' באלול תרכ"ד; ג' 45 מיום כ"ד בחשוון תרכ"ה; ג' 46 מיום ר"ח כסלו תרכ"ה; ג' 47 מיום ח' בכסלו תרכ"ה; שנה תשיעית (1865), ג' 9 מיום ג' באדר תרכ"ה; ג' 29 מיום ג' במנחם אב תרכ"ה; ג' 31 מיום י"ז באבן חדש; ג' 47 מיום י"ח בכסלו תרכ"ז; שנה עשירית (1866), ג' 2 מיום כ"ג בטבת תרכ"ז; שנה עשרים ושלוש (1879), ג' 20 מיום כ"ח באייר תרל"ט; ג' 21 מיום ה' בסיון; ג' 22 מיום י"ג בסיון; ג' 23 מיום כ"י בסיון; ג' 24 מיום י"א בתמוז; וג' 27 מיום י"ח בתמוז תרל"ט. ראה גם העתק של מכתב ארץ ששלח שלמון כהן מתגניס לחברת כ"ח; שם, שנה שמונה עשרה (1874), ג' 4 מיום ג' בשבת תרל"ד, עמ' 29-30; וכן כתבה בלתי חתומה מאותה קהילה שם, שנה עשרים וחמש (1881), ג' 40 מיום 19 לאוקטובר 1881, עמ' 334. אברהם שלמה נפטר ב-1883. ראה את הנקדולוג שלו ששלח שלום פלאח, בנראה, החותם בשם-העט "החזה": המגיד, שנה עשרים ושבע (1883), ג' 21 מיום 30 למאי 1883, עמ' 171.
- כתבותיו של אברהם שלמה מוכיחות שכבר בשנות השישים המוקדמות לפחות התקיים בתגניס חוג של קוראי עיתונות עברית. עדות נוספת לכך היא התייחסותו של ר' אליהו כהן מירושלים, ששהה בתגניס בראשית שנות השבעים של המאה שעברה, בספרו זכרון ירושלים, ליוזמי תרל"ד, עמ' 75, לשאלה שעלתה בעת שהותו, האם מותר לקרוא עיתונים עבריים בשבת. ראה גם לקמן. וראה מסמכים שעליהם הוא חתום אצל שרצפוקס, 1981, עמ' 239, 259, 276.
8. הרשימה התפרסמה בהמגיד, שנה שמינית (1864), ג' 17 מיום כ"ח בניסן תרכ"ד. והיא נשאת את החתימה "אליהו גרבי מקוראי המגיד".
9. הרשימה הראשונה מאלג'יר נשלחה מאת ר' זימאן (R. Simon), "סופר הקונסיסטואר", והתפרסמה שם, שנה תשיעית, ג' 14 מיום ט' בניסן תרכ"ה, עמ' 108. לכתבות נוספות שלו ראה: שם, ג' 23 מיום 24 ליוני 1865, עמ' 160 (על ביקור נפליאן השלישי באלג'יר); שנה אחת עשרה (1867), ג' 32 מיום י"ג במנחם אב תרכ"ז, עמ' 252. ראה גם את הכתבות ששלח יוסף דארוך מאלג'יר על ביקורו של אדולף כרמיה, נשיא חברת כ"ח, לאחר קבלת החוק שנקרא על שמו ושהעניק אזרחות צרפתית ליהודי אלג'יריה, ועל הכבוד שחלקה לו הקהילה באלג'יר; שם, שנה ארבע עשרה (1870), ג' 28 מיום כ"א בתמוז תרל"ט, עמ' 220; ג' 29 מיום כ"ח באבן חדש, עמ' 228; ג' 30 מיום ו' במנחם אב תרל"ט.
10. ראה את ההערה ששלח ממסתגנאם מימון עבו לשאלה שנשאלה בגליון 48 של המגיד של השנה שלפני כן; שם, שנה שנים עשרה, ג' 5 מיום ה' בשבת תרכ"ח, עמ' 39.
11. ראה את הכתבה ששלח ר' חיים בלייח מתלמסן, שבה הוא מזכיר ג' 5 של העיתון ומתאר סדרים קהילתיים; שם, ג' 14 מיום ט' בניסן תרכ"ח, עמ' 107. על ר' חיים בלייח, ששימש כרב הראשי של תלמסן במשך שנים רבות והיה ראש המשכילים בקהילתו, ראה לקמן.
12. ראה את מכתביו, שם, שנה תשע עשרה (1875), ג' 40 מיום י"ד בחשוון תרל"ה, עמ' 355; שנה עשרים (1876), ג' 24 מיום כ"ט בסיון תרל"ו, עמ' 206-207; שנה עשרים ואחת (1877), ג' 7 מיום ב' דרי"ח אדר תרל"ז, עמ' 65; ג' 44 מיום ח' בכסלו תרל"ז, עמ' 397. רשימה נוספת מטריפולי, החתומה בידי "איש עברי ס"ט [=ספייה טב]" המספרת בשבח הצולטאן עבד אל-חאמיד, ראה: שם, שנה עשרים ושמונה, ג' 22 מיום 5 ליוני 1884, עמ' 185.
13. ראה את מכתבו, שם, שנה עשרים (1876), ג' 26 מיום י"ג בתמוז תרל"ו, עמ' 226. לגבי טעניו ראה גם רשימה ששלח אחד החתום "איש פלוני וכהן שמו"; שם, שנה עשרים וחמש (1881), ג' 32 מיום 17 לאוגוסט 1881, עמ' 268. לרשימות נוספות ששלחו יהודה אאזנכות ויוסף בן ג'יו מטנג'יר להצמירה ראה: שיטריח, תשמ"ז, הערות 15, 18 ו-19.
14. ראה כתבות אלה בהמגיד, שנה עשרים ושמונה, ג' 29 מיום 24 ליוני 1884, עמ' 247-248; שנה שלשים ואחת, ג' 13 מיום 31 למארס 1887, עמ' 102-105; וג' 30 מיום 4 לאוגוסט 1887, עמ' 240.

הערות

1. ראה: שיטריח, 1983; תשמ"ג; תשמ"ז; תש"ן.
2. מאמר המהפכני של אליעזר בן יהודה, "שאלה נכבדה (להטטה)", התפרסם לראשונה בהשחר, שנה ט, חוברת ז, חדרש ניסן תרל"ט (1879).
3. להתפתחות המחקר של ההשכלה העברית חרמיה בימינו ראה: ורסס, תשמה-תשמ"ז.
4. על רשת בת-הספר של כ"ח ראה: לסקר, 1981; הנ"ל, 1983.
5. מנת זה השאל בצורתו זאת בידי משכילי צפ"א מהעיתונות העברית האירופית. צורה אחרת שבה השתמשו היא "סידילחסיין", על פי הגיית הצרפתית של המלה.
6. ראה את מכתבו של יוסף אשריקי, ששימש כמתורגמן בקונסוליה הצרפתית, ובו הוא דוחה את פנייתו של העורך אליעזר ליפמאן זילברמאן מחוסר זמן, אך מוטרר באותה הדומנות ידיעה על הצעת ספר תורה רבים בידי מוסלמים בקהילת אלקצאר הסמוכה לטנג'יר: המגיד, שנה שישית (1862), ג' 27 מיום י"ב בתמוז תרכ"ב, עמ' 212. בסוף המכתב חזר העורך וביקש מיוסף אשריקי שימצא זמן למשימה זאת או ימצא כתבים אחרים מכין מכריו שיסכימו לשלוח ידיעות לעיתון. ראה גם כתבות ידיעות שונות על הפרעות ביהודי טיטואן ב-1859, על המלחמה בין מרוקו לספרד ועל בעיית הפליטים היהודים שהתרכו בניבראלטאר והטיפול הבינלאומי בהם; שם, שנה שלישית (1859), ג' 45 מיום ר"ח מרחשון תר"ך, עמ' 178-179; ג' 46, עמ' 183; ג' 47, עמ' 187; ג' 48, עמ' 191; שנה רביעית (1860), ג' 11 מיום כ"י באדר תר"ך, עמ' 43; ג' 12, עמ' 48; ג' 19, עמ' 75. כתבות נוספות על יהודי צפון-אפריקה התפרסמו: שם, שנה שנייה (1858), ג' 5 מיום כ"י בשבת תר"ח, עמ' 19-20 (כתבה על יהודי מרוקו ומנהגיהם); ג' 28, עמ' 112 (ידיעה מתגניס וידיעה על ביקורו של הבארון שלמה דה רוטשילד מפאריס בטיטואן); ג' 34, עמ' 136 (סיפור הוצאתה להורג על קידוש השם של סוליכא הערקה — גרסה שונה בהרבה מהגרסה הידועה); ג' 42, עמ' 148 (ביקורו של שלמה דה רוטשילד בטיטואן הבטחתו לשלוח רופא ליהודי המקום ולהקים להם בית-ספר); שנה שלישית (1859), ג' 9 מיום כ"ז באדר תרי"ט, עמ' 34 (פרעות שעשו חיילים מוסלמיים ביהודי תלמסן); ג' 19, עמ' 76

15. ראה כתבות אלה בהמגיד, שנה שלוש, גל' 15 מיום 15 לאפריל 1886, עמ' 121-122; שנה שלוש ואחת, גל' 23 מיום 16 ליוני 1887, עמ' 183; גל' 45 מיום 24 לטובמבר 1887, עמ' 359-360; שנה שלוש ושלש, גל' 18 מיום 9 למאי 1889, עמ' 141 (סיפור סוליכא הצוריקה מטוניג עם פרטים ללא כל קשר עם המקרה). על יעקב סופר ראה לקמן.
16. ראה כתבות אלה שם, שנה עשרים ושמונה, גל' 29 מיום 24 ליוני 1884, עמ' 247 (על פרעות ביהודי אלג'יר); גל' 33 מיום 21 לאוגוסט 1884, עמ' 282-283 (על האנטישמיות באלג'יר); גל' 36 מיום 25 לספטמבר 1884, עמ' 323 (על הצורך להקים מסגרת חינוכית לאומית באלג'יר) [בשתי הכתבות האחרונות הוא חותם "השב"י" (על משקל הצבאי – הצעיר בישראל)]; שם, שנה שלוש, גל' 19 מיום 21 למאי 1886, עמ' 157 (תגובה על כתבתו של יעקב סופר שהופיעה בגל' 15 של אותה שנה, עמ' 122-121, ותיאור המצב החברתי-תרבותי של קהילת אלג'יר); גל' 25 מיום 30 ליוני 1886, עמ' 206; המגיד החדש, שנה ראשונה (1893), גל' ד' מיום ה' בכסלו תרנ"ג, עמ' 30 (הדעה על מותו של ר' רפאל דוד מרעלי, אביו של המשכיל יצחק מרעלי). על שלום בכיאש ראה: הטל, תש"ם, וכן לקמן.
- ראה גם בהמגיד, שנה שלוש וארבע, גל' 18 מיום 8 למאי 1890, עמ' 142, כתבה מאת מרדכי כספי מאלג'יר שבה הוא מיום את האשמותיו של יעקב גולדמן כלפי הקהילה באלג'יר ומניב על תיאורו הבלתי מחמיא של החיים היהודיים בקהילה, כפי שהוא פרסם בכתבתו בהצפייה ובהמליץ. ראה על כך גם לקמן.
17. ראה רשימה בחתימתו "הצב"י יצחק בן דוד מרעלי ס"ט" בהמגיד, שנה שלוש וחמש, גל' 20 מיום 21 למאי 1891, עמ' 158; וכן שיר על חנוכה מפרד עטו (19 שורות של חמש מלים המתחילות בכל שורה בחמש האותיות של המלה "חנכה"), שם, שנה שלוש ושלש, גל' 48 מיום 11 לדצמבר 1889. ראה גם רשימה שהוא שלח להמגיד החדש על פטירתו של ר' יוסף צרוד באלג'יר, בכרך שנה שלוש, גל' יד מיום כ"ה בשבט תרנ"ד (1.2.1894), עמ' 38. יצחק מרעלי כתב מאמרים בנושאים דתיים יהודיים גם בעיתון העברי-יהודי בית ישראל שהוציא שלום בכיאש באלג'יר בשנים 1891-1894. על יצחק מרעלי ראה: אלמאליח, תשי"ז, הטל, 1985; וכן לקמן.
18. שלום פלאח לא הרבה לשלוח כתבות להמגיד. ראה עם זאת את שתי כתבותיו הראשונות שבהן הוא חותם בשם "העוזר": שם, שנה עשרים ושבע, גל' 21 מיום 30 למאי 1883, עמ' 171 (מורת של העיתונאי אברהם שמלה ומצבה של יהדות תוניס לאחר הכיבוש הצרפתי); שנה עשרים ושמונה, גל' 15 מיום 9 לאפריל 1884, עמ' 123-124 (מצב יהודי תוניסיה). בין השנים 1887-1891 הוא שלח כתבות רבות וחשובות להצפייה, שאותן נפרט בהערה 22. ראה גם בהמגיד, שנה עשרים ושמונה, גל' 36 מיום 11 לספטמבר 1884, עמ' 307-308 (כתבה מתוניס החתומה ביד L.M. הצופה לבית ישראל, והמתארת את מצבה הקשה של הקהילה היהודית); שנת השלושים ושלוש, גל' 10 מיום 7 למארס 1889, עמ' 17 (הדעתו על מסעוד מעארך מתוניס על הקמתה של ספרייה עברית, ובקשתו מהעיתונים העבריים שישלחו אליו את גיליונותיהם בהנחה של 50%); בהמגיד החדש, שנה שנייה, גל' 32 מיום 9 לנובמבר 1893, עמ' 5-4 (כתבה על המצב החברתי-כלכלי בתוניס, חתומה בידי "איש יהודי"); שנה שלוש, גל' לו מיום 30 לאוגוסט 1894, עמ' 275 (ידיעה בלתי חתומה מתוניס על שיפור מצבם הכלכלי של יהודי הקהילה).
19. את עיקר כתבותיו שלח יצחק בן יעיש הלוי להצפייה, אך הוא הפנה רשימות ומכתבים פתוחים גם להמגיד ולהמגיד החדש. ראה: המגיד, שנה שלוש וחמש, גל' 14 מיום 14 לאפריל 1891, עמ' 110 (מכתב שחתומים עליו הוא דוד יפלא, על גירוש יהודים מאזור מנבאה); גל' 18 מיום 7 למאי 1891, עמ' 141 (מכתב של טנף "אגודת אחים" כמגודר חתום בידי יצחק בן יעיש הלוי, חנניה אבן חיים, דוד יפלא ואהרן בוחבט על רצח צעיר יהודי בשוק); המגיד החדש, שנה שנייה, גל' ד-ה, הוספה, מיום 1 לפברואר 1893, עמ' 11 (ידיעה ממרוקו המספרת על עליית יהודים מדרום מרוקו לארץ-ישראל, שבטופה הוסיף העורך: "אך סופרנו ממארוקו מביטיח אותנו כי נסעו לאי לבקש שם את המנוחה הדרושה להן, וכי בכלל התעוררה במארוקו התנועה הלאומית באופן נפלא"); גל' יג מיום 31 למארס 1893, עמ' 4 (ידיעה ממגודר על רצח יהודי בשם Eyaeh); גל' כג מיום 18 ליוני 1893, עמ' 5 (כתבה מאת יצחק בן יעיש הלוי המדווח על פרעות ביהודי טיטואן התנכליות ליהודים בקהילות

- אחרות); גל' לה מיום 23 לנובמבר 1893, עמ' 5-4 (כתבה מאת יצחק בן יעיש הלוי על התנכליות ליהודים ברחבי מרוקו); שנה שלוש, גל' ז מיום 1 לפברואר 1894, עמ' 56, גל' יד מיום 5 לאפריל 1894, עמ' 113 (שתי כתבות ממנו – חתומות "סופרטו" יצחק בן יעיש הלוי – על ההתנכליות הנמשכות ועל המשך התעללותיו של הקאדי וידיה ביהודי מראכש); גל' כב מיום 7 ליוני 1894, עמ' 181 (ידיעה בלתי חתומה ממגודר על הדחתו של הקאדי וידיה). באותן השנים התפרסמו בהמגיד החדש ידיעות שמקורן בקהילות שונות במרוקו (פאס, טיטואן, טנג'יר ועוד) אך הן אינן חתומות. ראה עם זאת כתבה שנשלחה ממגודר החתומה E. כנראה ר' דוד אלקאים, ערב פטירתו של יצחק בן יעיש הלוי, והמספרת על שיפור במצבם של היהודים כמגודר ובסביבתה; שם, שנה רביעית, גל' ח מיום 21 לפברואר 1895, עמ' 62. על יצחק בן יעיש הלוי ועל יתר כתבותיו בעיתונים העבריים ראה לקמן.
20. החל ממחצית שנות התשעים נפסקו כמעט לחלוטין בעיתון זה הכתבות שמקורן בקהילות צפון-אפריקה והחתומות בידי כותבים מקומיים. לעומת זאת גדל מספרן של ידיעות המגיעות מקהילות אלה ושל כתבות שנשלחו לעיתון מאת מבקרים יהודיים אירופיים בצפ"א, כגון ד"ר נתן פרידלנדר או צבי הלוי, שידובר בהם בהמשך. ראה עם זאת רשימה שנשלחה ממגודר מאת מנחם אבן חיים על מותו של יהודי אשכנזי שחי שנים רבות כמגודר; שם, שנה שביעית, גל' מו מיום 15 לנובמבר 1897, עמ' 374.
21. ראה בהלבנת כתבות שנשלחו מאוראן (והראן), שנה שלוש עשרה (1876-1877), גל' 19 מיום ד' בטבת תרל"ז, עמ' 147-148 (מכתב שנשלח לעתון מוהראן מאת "פתחיה מרדכי בלא"א כמזהיר משה סבען נרי"ו, ובו הוא יוצא חוצץ נגד שיטותיו האלימות כלפי היהודים של הקאדי אליהו שמאמא בתוניס); מטרופולי, שנה שתיים עשרה, גל' 9 מיום 6.10.1875, עמ' 72; גל' 43 מיום 15.6.1876, עמ' 342; שנה שלוש עשרה, גל' 33 מיום י"ג בניסן תרל"ז, עמ' 263-264 (מכתבים של יעקב רקח על התמנתו של ר' אליהו חזן לרב הראשי של טריפולי, על יסוד את התלמדותה ועל פעולותיו הכרוכות בשיקום בית-הקברות ובחיקוק סודי שמירת השבת בנמל); שנה ארבע עשרה, גל' מיום כ"ד באדר א תרל"ח, עמ' 269 (מכתב מאותו סופר על מינויו של שאול לביא לקנטול אוסטריה-הונגריה בטריפולי); שנה שש עשרה (1880), גל' 13 מיום י"ג בחשוון תר"ם, עמ' 102 (מכתב מאותה קהילה מאת כתב התותם "איש ישראל ס"ט", המתאר התעללות ומקרי רצח שמהם סבלו יהודים בכפרים שבסביבת טריפולי). ראה גם שם, שנה ארבע עשרה, גל' 22, גל' 24, גל' 25 וגל' 28, כתבה ארוכה על המצב החברתי-פוליטי בקהילת מראכש ובקהילת מכנאס על פי דרישות שנשלחו לכי"ח. ראה גם ידיעות רבות על ועידת מרדרי ועל היחס ליהודי מרוקו בגיליונות 37, 38, 42, 46 ו-50 של שנה שש עשרה (1880). בגיליונות של שנת 1875 התפרסמו מדעות המזמינות את הקוראים באלג'יריה המעוניינים לחתום על העיתון דרך סוכני השבועון באוראן, ר' יהודה צ'רמק ור' יוסף שמואל אבולעפיה.
22. על המליץ ראה: אורבך, 1980. עד סוף שנות השמונים הועתקו הידיעות על צפון-אפריקה מעיתונים אחרים והתפרסמו במדור "מרוקו לארצנו". ב-1889 התפרסמה כתבה ארוכה על קהילת טיטואן, מתורגמת מדור "ששלה מנהל בית-הספר של כי"ח במקום לחברה בפאריס, על פני גיליונות רבים; שם, שנה עשרים ותשע, גל' 92 מיום ט' באייר תרמ"ט, עמ' 3; גל' 93 מיום י"א באייר, עמ' 3; גל' 94 מיום י"ב באייר, עמ' 3; גל' 95 מיום י"ג באייר, עמ' 6; גל' 97 מיום ט"ז באייר, עמ' 3; גל' 98 מיום ט"ז באייר, עמ' 3; גל' 99 מיום י"ז באייר תרמ"ט. הכתבה מתארת את מנהגי מחזור החיים של יהודי הקהילה, ואחריה התפרסמו רשימות נוספות מתורגמות מביטאון כי"ח, כגון סקירת ספר של דוד קאזס על הספרות הרבנית בתוניסיה (שם), גל' 139 מיום ט' בתמוז תרמ"ט, עמ' 3, או הדו"ח שהגיש דוד קאזס לכי"ח לאחר שליחותו לטיפולי לביור הקמתו של בית-ספר מקצועי (שם), גל' 225 מיום 22 לספטמבר 1889, עמ' 6-5.
- בסופה של הכתבה על טיטואן הפנה העורך בקשה לקוראים שישלחו פרטים על הכתובה ותנאי הגיושואין בטיטואן, ובתוצאה ממנה החליט ר' יעקב סופר לשלוח מאוראן כתבות לעיתון. עיין שם,

גל' 119: מיום ט"ו בסיון תרמ"ט, עמ' 5; גל' 161: מיום ה' במנחם אב תרמ"ט, עמ' 4-3; גל' 196: מיום י"ט באלול תרמ"ט, עמ' 2-3. גם מתוניס כתב ר' אליהו טייב, החותם בשם העט 'אך טובי', לראשונה כדי לספק פרטים על מחלוקת השחיטה שבין הליורניים לתושבים בקהילתו, ושלה כתבה נוספת כדי לבשר על שיפור הסדרים ללימודי המקצועות היהודיים בבית הספר של כ"ח. ראה שם, שנה שלשים (1890), גל' 181: מיום ט' באלול תר"ן, עמ' 3, וגל' 245: מיום כ"ג בכסלו תר"ן, עמ' 2, וכן לקמן. ראה גם שתי רשימות ששלח יוסף בן ג'יו מטנג'יר על פתיחת בית-ספר יהודי-אנגלי ללימוד עברית, ספרדית ואנגלית ('ברטיגנית') ועל הריגתו של מוסלמי בידי יהודי ברבאט לאחר משחק קלפים; שם, שנת שלושים ושתיים (1892), גל' 124: מיום כ"ב בסיון תרנ"ב, עמ' 5. את רשימותיו של יצחק בן יעיש הלוי ממוג'ור ראה; שם, שנה שלשים ושלש (1893), גל' 36: מיום ז' באדר תרנ"ג, עמ' 3; גל' 119: מיום כ"ז בסיון תרנ"ג, עמ' 4; גל' 237: מיום ח' בכסלו תרנ"ד, עמ' 3. פרט לכתבות של סופרים מקומיים אלה התפרסמו בהמלץ בסוף שנות השמונים כתבותיהם החשובות של אנשל אשר פערל ושל יעקב גולדמן על קהילות יהודיות בצפ"א. את פרטיהן נמסר לקמן.

23. ראה הצפירה: [1] שנה ארבע עשרה (1887), גל' 274: מיום ח' בטבת תרמ"ח, עמ' 3 (התובה לכתבתו של אנשל אשר פערל על קהילת תוניס, שבה הוא טען שלא מצא בקהילה משכילים עבריים, חתומה בשם-העט 'בן עיר'); [2] שנה חמש עשרה (1888), גל' 45: מיום כ"ב באדר, עמ' 1-2, וגל' 46: מיום כ"ג באדר תרמ"ח, עמ' 2-3 (הכתבה חתומה בשם-העט 'שפים' [=שלום פלאח מקנא]); [3] גל' 57: מיום כ"ג בניסן תרמ"ח, עמ' 2 (רווח על הקמתה של האגודה 'נצח ישראל'); [4] גל' 89, עמ' 3-5 (חתומה 'המקנא'); [5] גל' 106, עמ' 3-2 (חתומה י.ס. (!) פלאח מורל מיע [=מצאי לאור מכתב עתי] 'מתרגמן עברי'); [6] גל' 126: מיום י' בתמוז, עמ' 3; גל' 127: מיום י"א בתמוז, עמ' 2 (חתומה 'מקנא'); גל' 134: מיום י"ט בתמוז, עמ' 3 (חתומה 'שפים'); [8] גל' 166: מיום כ"ט במנחם אב תרמ"ח, עמ' 2 (חתומה 'המקנא'; כמו רוב הכתבות שלאחריה); [9] שנה שש עשרה (1889), גל' 41: מיום כ"ז באדר א' תרמ"ט, עמ' 164-165; גל' 212: מיום כ"ח באדר א'; עמ' 169; גל' 45: מיום ג' באדר ב'; עמ' 159-160; גל' 50: מיום ח' באדר ב'; עמ' 201; גל' 52: מיום י' באדר ב', עמ' 208 (כתבה ארוכה על בעיות ההשכלה והאמונה ועל בעיות החינוך היהודי-עברי בתוניס); [10] גל' 127: מיום כ"ד בסיון תרמ"ט, עמ' 52 (על סדר ה' החינוך בבית כ"ח בתוניס); [11] גל' 149: מיום י"ט בתמוז תרמ"ט, עמ' 61 (על פטירתם של ר' אליהו קארווה ושל הקאדי מיכאל אוח); [12] שנה שבע עשרה (1890), גל' 9: מיום ר"ח שבט תר"ן, עמ' 37 (על מנפת השפעת בתוניס); [13] גל' 37: מיום ד' באדר תר"ן, עמ' 57; גל' 38: מיום ה' באדר, עמ' 161 (על סדר הקהילה); [14] גל' 40: מיום ז' באדר תר"ן, עמ' 169 (על שידדת יהודים); [15] גל' 88: מיום י"א באדר תר"ן, עמ' 368 (על רצונו של ר' זאב וולף היילפרין להתיישב בתוניס – חתומה י.ש. פלאח); [16] גל' 94: מיום י"ח באדר, עמ' 392; גל' 97: מיום כ"ב באדר, עמ' 405; גל' 98: מיום כ"ג באדר, עמ' 409; גל' 99: מיום כ"ד באדר, עמ' 413; גל' 102: מיום כ"ח באדר, עמ' 425 (על בעיות-היסוד של ההשכלה בתוניס); [17] גל' 168: מיום כ"א באב תר"ן, עמ' 697 (התעבליות של מוסלמים ליהודים); [18] גל' 182: מיום ח' באלול תר"ן, עמ' 752 (תכנית לייסוד בתוניס סניף של החברה 'שפה ברוחה'); [19] גל' 183: מיום ט' באלול תר"ן, עמ' 756 (על האנטישמיות בתוניס); [20] שנה שמונה עשרה (1891), גל' 24: מיום ב' דריח אדר א' תרנ"א, עמ' 95; גל' 25: מיום ב' באדר א', עמ' 99; גל' 26: מיום ג' באדר א', עמ' 104-103 (על ייסוד כ"יס חרש של כ"ח לבנות בתוניס); [21] גל' 211: מיום כ"א באדר ב' תרנ"א, עמ' 262 (ביקור גוסטאב רותשילד בתוניס); [22] גל' 111: מיום כ"ד באדר תרנ"א, עמ' 451 (רצח של יהודי ובני בנאבל).

ראה גם שתי רשימות ששלח מתוניס להצפירה אחד החותם F. Victor Guez, ולא הסיף עליהן; שם, שנה 14 (1887), גל' 227: מיום י"ב בחשוון תרמ"ח, עמ' 3; שנה 15 (1888), גל' 40: מיום ט"ז באדר תרמ"ח, עמ' 2-3. ברשימתו הראשונה הוסיף על כתבה שצוטטה מעיתון לטוני לא-יהודי התקופה את יהודי תוניסיה על מנהגיהם, ראה גם מכתב ששלח מבג'איה שבאלג'יריה המושכל יוסף בן חיים אבולכיר על איגרת שנתקבלה מהקונסיסטואר של קונסטנטין המבקשת לתרום ליהודי תורכיה שסבלו מפרעות, שם, שנה רביעית (1877), גל' 44: מיום ט"ז בכסלו תרל"ח, עמ' 384.

24. ראה פרטיהן של כתבות אלה אצל שיטריט, תשמ"ז, הערות 39, 41, 64, 65, 66, 70, 73, 78, 82; וכן פרטיהן של כתבות מטנג'יר שם, הערות 15, 18, 19.
25. ראה פרטיהן של כתבות אלה שם, הערה 83.
26. כמעט כל הכתבות שהגיעו מצפון אפריקה לעיתונות העברית הירושלמית לא התפרסמו כחתימת שליחיהן, ולכן קשה לברר את זהותם של הכתבים. ראה עם זאת כתבות ששלח מאדאן ר' יעקב סופר להחבצלת, שנת העשרים (1890), גל' 37: מיום ר"ח מנחם אב תר"ן, עמ' 293-292; גל' 40-41: מיום כ"ט באב תר"ן, עמ' 316-317; שנת העשרים ושתיים, גל' 12: מיום ח' בטבת תרנ"ב, עמ' 93, ובמיוחד שנת העשרים וארבע (1893-1894), גל' 32: מיום י"ב באדר (עמ' 255-256), גל' 33: מיום י"ט באדר (עמ' 265), גל' 34: מיום כ"ז באדר (עמ' 274), גל' 35: מיום ד' בסיון (עמ' 282-283), גל' 37: מיום י"ח בסיון (עמ' 301-302) וגל' 38: מיום כ"ה בסיון תרנ"ד (עמ' 307-308) – כתבה ארוכה על הקהילה היהודית במראכש ועל בעיותיה, שהוא שלח לאחר שביקר בה. ראה גם שם, שנת העשרים ושלש, גל' 17: מיום י"ז בשבט תרנ"ג (3.2.1893), עמ' 138-139, מכתב ששלח ממוג'ור שמחה שולמאן מצפת ובו הוא מודיע על פטירתו של אחוז מראשי הקהילה במראכש, דינאר אחונה.
27. בהצפירה, שנה שמונה עשרה (תרנ"א-תרנ"ב), גל' 82-83, עמ' 341, יצחק בן יעיש הלוי מנטט. מכתם של הל"ל מתוך השחר (שנה א. תרכ"ט, נספח לחוברת ח, עמ' 6), בבק שבמזרח אלג'יריה מצא יעקב גולדמן משכילים עבריים הקוראים את השחר; את החלוץ ועוד כתב-רעות עבריים, אך לא עיתוני חדשות (הצפירה, שנה 17 (1890), גל' 20, עמ' 64).
28. בכתבתו על תלמסן מציון יעקב גולדמן (ראה עליו בהמשך) שהוא מצא את הכרך החדש – לשנת תרנ"ט – של האסוף אצל הרב א' בן סאמון: 'פה מצאתי מכ"ע עבריים, וגם האסוף החדש אשר לא ראיתיו עדנה כל ימי נדתי מצאתי פה בבית שאהבה נפשי החכם הנכבד מהר"א בן סאמון הי"ד (שם, גל' 106, עמ' 443).
29. ראה האסוף, שנה ששית (תרנ"ד), עמ' 76-94, המארר נשלח מתוניס באלול תרמ"ח, אך בגלל ההפסקה הארוכה שחלה בין הכרך החמישי לכרך השישי של שנתן זה התעכבה הוצאתו למשך חמש שנים.
30. שלום פלאח התחיל את סדרת כתבותיו להצפירה ברשימת תעובה על הכתבה שפרסם אנשל אשר פערל באותו עיתון על קהילת תוניס. ראה שם, שנה ארבע עשרה (1887), גל' 274: מיום ח' בטבת תרמ"ח, עמ' 3, כתבתו של שלום פלאח החותם 'בן עיר', וגל' 248: מיום ו' בכסלו תרמ"ח, כתבתו של א"א פערל. גם יצחק בן יעיש הלוי התחיל לשלח כתבות ממוג'ור לאחר שביקר שם המשכיל צבי הלוי ברעכער. ראה את פרטי כתבותיו של זה האחרון אצל שיטריט, תשמ"ז, הערה 38.
31. ראה למשל את כתבתו הארוכה של שמעון יהודה סטאניסלאוסקי על יהדות מרוקו בהמגיד, שנה אחת עשרה (1867), גל' 8, עמ' 60; גל' 9, עמ' 68; גל' 10, עמ' 76; גל' 11, עמ' 82: 'לקורות היהודים במאראקא'; את כתבותיו של א"א ראקוסקי על גיבראלטאר ויהודיה בהצפירה, שנה ששית (1879), גל' 5, עמ' 39-38; גל' 6, עמ' 47-46; גל' 7, עמ' 54-55; גל' 10, עמ' 78, וגל' 13, עמ' 102-103, ואת כתבתו של א"ו ראבכינואדץ [1] על יהודי תוניסיה, שבה הוא קורא להם לפתוח בתר-ספר מודרניים ולקדם את ההשכלה בקהילותיהם, שם, שנה שנייה (1875), גל' 36: מיום ט"ו באלול תרל"ה, עמ' 284-285. ראה גם חלקה הראשון של כתבה ארוכה ובלתי חתומה על קהילת טריפולי שכלוב בהמלץ. שנה שלשים (1890), גל' 161: מיום ט"ז באב תר"ן, עמ' 6-5, המשך הכתבה שהובטח לא התפרסם משום מה.
32. כך זה קרה כנראה עם א"א פערל ויעקב גולדמן, שדובר בכתבותיהם לקמן. זה האחרון היה כתבם הירושלמי של הצפירה והמלץ שנים רבות לפני שיצא לסיור בצפ"א. בהגיעו לאלכסנדריה מיפו הוא התחיל את סדרת כתבותיו על הקהילות שבהן ביקר, כנראה בעידודו של נחום סוקולוב, עורך הצפירה. ראה מה שזה כתב עליו ברשמי מסעו לפולין בשנת תרצ"ד: 'לפנים היה לי לעתוני סופר בירושלים ושמו יעקב גולדמן. הימים לפני מתן הצינות, כימי תועמה תרדיון לא היה מנדט בעולם ולא פוליטיקה ציונית [...] ומכיון שלא יכולתי לכוון עם הסופר שלי מירושלים לירי עמק השדה בעיני

פוליטיקה, הטלתי עליו לשלוח לי במקום החדשות תיאורי חיים, למשל מחיי הספרדים, האיך הם מחנכים את ילדיהם בימדות, האיך הם מלמדים את התלמוד לבניהם; לתאר את חיי הבורחים, את משלח ים, לשונם, מנהגיהם, אהבותיהם ושנאותיהם, וחיי היהודים הפרסיים, מסודתם ומנהגיהם, שירי עם שלהם, אמרות החכמה וכדומה באלה. וכך עלה בידי להפוך את הקורספונדה המתפלמטת תמיד, המרסן והגורן והחר-צודי, למחבר מלמד-להעיל, המחבר מחקים מעניינים ומאלפים ומתאר תיאורים נאים, שעבודותיו המצוינות ניתנו על ידי אפילו במאסף העבה שלי, ביהאסיף" (ריכוזיו, תשי"ג, עמ' 229-230).

41. מוסי זה הוא החברה הירושלמית "דוך חיים", ושמו מחבר במכתב התגובה שלח להמגיד (שנה 34, גל' 18 מיום י"ח באייר תר"ן, עמ' 142) מרדכי כספי מאלג'יר על כתבתו של יעקב גולדמן שהשמיעה את קהילת אלג'יר והתפרסמה בהצפירה של אותה שנה, גל' 37. על רקע שליוחותיו של יעקב גולדמן התפתח גם פולמוס חריף גורש השמעות אישיות ביני לבין אליעזר בן יהודה, שהיה אז עורך הצבי. גולדמן ביקש מבן יהודה שיכתוב לו המלצה לשליוחותיו או שיכתוב עליו לפחות כמה מלים טובות בעיתונות לפני יציאתו, אך זה הסתייג משליוחותיו וזממטרות השגור של החברה "דוך חיים" שאמרו היה לצאת בשליוחותה, ואף האישימו שהוא יצא למעשה בשליוחות עצמו. ראה את פרטי של פולמוס זה שאליו נדרש אף עורך הצפירה, שם, שנה שש עשרה, גל' 236 מיום כ" במרחשון תר"ן, עמ' 975-976 (כתבתו של י' גולדמן שהוא שלח מסוסה שבחונסייה ובה הוא מתקף את א' בן יהודה על ביקורתו המשוחזרת כלפי יחידו המשכיל מרדכי אולמן, מחבר "לח תר"ן ונלחים לו וזכרונות ירושלים"). וגל' 265 מיום כ"ג בכסלו תר"ן, עמ' 1088-1089 (תגובתו של א' בן יהודה להתקפותו של י' גולדמן, ובה הוא נותן פרטים על פנייתו של בן-גוריון ועל פעילותו בחוג המשכילים העבריים בירושלים). על יעקב גולדמן ופתולו העיתונאי והציבורי ראה עוד בהערה הקודמת, וכן: גראייבסקי, תרצ"א; ירחי, תשכ"ט, על פי האינטקס; פריידין, תשל"ט, עמ' 559-561.

34. ראה את פרטי כתבותיו אצל שיטריי, תשמ"ז, הערה 38.

35. ראה את פרטי כתבותיו שם, הערה 17.

36. ראה מכתבו הפתוח שהוא מפנה למתייג יהדות תורכיה באסטמבול עם בקשה שיתעברו למענו אצל הטולטאן; הצפירה, שנה ארבע עשרה (1887), גל' 254 מיום י"ד בכסלו תרמ"ח, עמ' 3.

37. ראה על סיווריו את כתבותיו בהצפירה, שנה ארבע עשרה (1887), גל' 235 מיום כ"א בחשוון תרמ"ח, עמ' 3 (על יהודים אשכנזים שהתפתו להתיישב בספרד והגיעו ער פת לחם); גל' 248 מיום ו' בכסלו תרמ"ח, עמ' 1 (על קהילת תוניס ועל קהילות בון וקונסטנטיין באלג'יריה); גל' 261 מיום כ"ב בכסלו תרמ"ח, עמ' 3 (על קהילות סטיף, פיליפוויל ובג'איה); גל' 264 מיום כ"ז בכסלו תרמ"ח, עמ' 4-3 (על קהילת אלג'יר); גל' 269 מיום ג' בטבת תרמ"ח, עמ' 2-3 (על קהילות קסטנ שבין אלג'יר לאוראן ביניהם מיליאנה); גל' 276 מיום י"ג בטבת תרמ"ח, עמ' 2-3 (על האנטישמיות באוראן); גל' 279 מיום י"ז בטבת תרמ"ח, עמ' 2 (על קהילת אוראן וחסרותו של חינוך יהודי עברי). את כתבותיו אלה הוא שלח לאחר סיוור השני כמתים ובאלג'יריה. כסיוור הראשון, שהתקיים שנה לפני כן, הוא ביקר בקהילות לוב, תוניסיה ואלג'יריה, וזאת על פי עדותו שם, גל' 269, עמ' 2. על סיוור ראשון זה הוא לא דיווח בעיתונות העברית.

38. ראה פרטיהן של כתבות אלה אצל שיטריי, תשמ"ז, הערה 14. לפרטים נוספים על א"א פערל, ראה שם הערה 16.

39. ראה את כתבתו על טנג'יר שם, שנה חמש עשרה (1888), גל' 164 מיום כ"ז באב תרמ"ח, עמ' 1-2, ואת כתבתו של יוסף בן ג'ז טנג'יר, שבה הוא מודיע בהתלהבות יתרה על מיטיו של פערל למורה למקצועות עבריים בקהילה, שם, גל' 194 מיום ו' תשרי תרמ"ט, עמ' 2.

40. כתבה ארוכה נספחה הוא פרסם על יהדות טנג'יר בהמליץ, שנה עשרים ותשע (1888), גל' 261 מיום ו' בטבת תרמ"ט, טורים 2644-2646, וגל' 264 מיום י" בטבת תרמ"ט, טורים 2667-2669; אולם הוא העיג בה עמדה וקודמתו יותר כלפי הקהילה מאשר בכתבתו שפרסם בהצפירה (ראה הערה קודמת). הוא מספר בה שהוא מילא את משרת המורה למקצועות העבריים במשך חודשים בלבד.

על רב הקהילה, ר' מרדכי בן ג'ז, הוא כותב עם זאת: "הוא איש הדגול מרכבה אשר נטה שכמו לכלכל את עניני העדה בטוב טעם ודעת, והוא איש מרדכי הדרוש טוב לעמו אשר התניב כחומה נשגבה בין משכנות יעקב ובין מלאכי ההשכלה האירופית ולא יתן לצריה לגרוש אתה" (שם), גל' 261, עמ' 2645-2646). כתבה זאת הוא שלח מסביליה. ראה כתבות נוספות שהוא שלח מאותו מקום על היהודים בספרד שם, גל' 282 מיום ג' בשבט תרמ"ט, טור 2874; גל' 287 מיום ט' בשבט תרמ"ט, טורים 2933-2937.

41. העיתון הוא *Renacimiento de Israel*. ראה עליו: הטל, תש"ס, עמ' 65.

42. השוה: "זה לי ימים כבירים, מאז דרכו רגלי על אדמת אפריקה, ויהי בראותי כי אחביי [=אחינו בני ישראל] מתענגים פה על כל טוב האמנותי כי עזר לא זנו בה בני יפת... אחר בתי-התופת שנאת עולם לעם עולם [...] (ראיתי) מחברות שונות, ונלחם עליהם כל ספרי הצורר דרימוני. באתי בדברים את אחר מסוכני החנות, בענין מורים, ומפיו נדע לי לראבן לבנו כי הספרים הנו', יש למו מהלכים בארץ אלג'יר בכלל ובעיר אוראן בפרט הרבה יותר מארץ צפת" (הצפירה, שנה חמש עשרה [1887], גל' 276, עמ' 2).

43. ראה בהצפירה, שנה שש עשרה (1889), גל' 173, עמ' 706-707 (על "טראבלוס המערבית או טריפולי הברברית"); גל' 184 מיום ח' באלול תרמ"ט, עמ' 759 (כתבת פרדה מטריפולי); גל' 204, עמ' 831-832 (על קהילות דרום תוניסיה, ג'רבה, גאבס וספאקס); גל' 230, עמ' 942-943 (על ק' מהדייא וסוסה); גל' 258, עמ' 1059 (על ק' נאבל); שנה שבע עשרה (1890), גל' 20, עמ' 84 (על ק' קונסטנטיין); גל' 37, עמ' 157 (על ק' אלג'יר); גל' 63, עמ' 264 (על ק' אוראן); גל' 106, עמ' 443 (על ק' תלמסון). בסדרה זו חסרה הכתבה שהיא אולי החשובה ביותר לענינו, הכתבה על תוניס. היא לא התפרסמה מעל דפי הצפירה אף שהיא התייחס אליה בתחילת כתבותיו על קהילות אלג'יריה. היא כנראה לא הגיעה לעיתון. ברם, למזלנו, הופיעה כתבה משלו על קהילה זו בסדרת כתבותיו המקבילה — אך לא הזדה — שהוא שלח באותו הזמן להמליץ. ראה שם, שנה עשרים ותשע (1889), גל' 175 מיום כ"ג באב תרמ"ט, עמ' 3 (על ק' טריפולי); גל' 206 מיום ה' בתשרי תר"ן, עמ' 3 (על ק' ג'רבה, גאבס וספאקס); שנה שלושים (1890), גל' 1: מיום כ"ב בטבת תר"ן, עמ' 7-6 (על ק' תוניס); גל' 40 מיום ח' באדר תר"ן, עמ' 3 (על ק' קונסטנטיין, פיליפוויל, בון ואלג'יר); גל' 60 מיום ד' בניסן תר"ן, עמ' 7 (על ק' אוראן); גל' 106 מיום ט' בסיסן תר"ן, עמ' 3 (על ק' תלמסון).

44. עמדותיו המתנשאות ואף המלעיות כלפי יהודי צפון-אפריקה והספרדים בכלל הן כנראה תוצאה של היהדות כירושלמי אשכנזי הער לעימותים שהרחיבו את הפירוד בין האשכנזים לספרדים בירושלים, וגם של חיטוכו כמשכיל עברי דתי, חניך ושיבת יעץ חיים", שדגל באמונה הצרופה הבנויה על התבונה. מכאן האשמותיו הקבועות שהוא חור והטיח כלפי בני הקהילות בצפ"א, שאמונתם הדתית יסודה באמונת תפלות ובבורות, שהם עצלנים מטבעם, שרכניהם ומטיפיהם עוסקים בניגמטריות ובסוד ולא בתלמוד ובהלכה. ראה למשל מה שהוא כתב על יהודי דרום תוניסיה בכלל ועל יהודי ספאקס בפרט (הצפירה, שנה 16, גל' 204, עמ' 832) ובכלל כתבותיו.

45. בכתבתו על קהילת אלג'יר הוא פונה לחברת כ"ח לעשות לתיוקן החינוך היהודי, שלא היה קיים לדעתו ברחבי אלג'יריה, ולהקים שם רשת של בתי-ספר עבריים כדי שלא המשך ותשתכח תורה מירשאל. את פריצת המסגרות היהודיות המסורתיות, המשפחתיות והקהילתיות באלג'יר הוא תיאר כך: "ז'... ולא נפגש עוד בכל מבט עין מחללי שבת. לא נשמע עוד כי הנשים חזלו מטהר גון במי מקה, ולא נראה עוד בעלי בת אל נכר, אשת איש, ויתר אסורי עריות ומולידים מהן. בגים ובנות" (הצפירה, שנה 17, גל' 87, עמ' 157). על כתב פלסטר זה הגיב מרדכי כספי בכתבה מפורטת שבה הוא מעלה את טענותיו של י' גולדמן ומקרר אותן אחת לאחת, תוך הבטלת הישגיה של הישיבה יעץ חיים" שקמו עשרים שנה לפני כן באלג'יר ופעולתם של מוסדות החינוך היהודי המסורתי הקיימים, ותוך האשמתו בכפיות טובה. ראה המגיד, שנה 34, גל' 18, עמ' 142.

46. ראה על כך ירדני, תשכ"ט, על פי האינטקס, ויתר המקורות המפורטים בהערות 32 ו-33 לעיל.

47. גם כתבתו על קהילת אלכסנדריה שכותרתה "בצאתי ממצרים" עוררה פולמוס בינו לבין סופר התפירה במקום הוותיק "A." (אריה). הוא האשים את האשכנזים החיים במקום בעיסוק בנזות ואת מנהיגי הקהילה הספרדית בהתכחשותם לכל טיפול בעניינים ובמבקרים היהודים המזדמנים לאלכסנדריה בדרכם לאי או בשוכם ממנה (שם, שנה 16, גל' 158, עמ' 784-785, וגל' 230, עמ' 943). סופר העיתון הפורץ את טעותיו כלפי האשכנזים והגן על מדיניות הסעד של הקהילה (שם, גל' 192, עמ' 784-785).
48. ככתבתו על תניס הוא כותב: "בעיר הגדולה הזאת שיש בה כארבעים אלף נפש לבית יעקב, מצאתי נוחם לנפשי; בה מצאתי רעים להתרועע, בה מצאתי חכמים, סופרים וספרים כנפשי שבעי. העיר הזאת היא כרכא דכלה (1) בה, בה תופשי התורה — רבים שרידי יהודי דישן — ובה בורם שלא ירע גם להתפלל; בה משכילים על דבר אמת יראי ה', אודהי עמם ארצם ושפתם, ובה משכילים הוללים שאכלו קליפת ההשכלה ותוכה לא עטמו; בה חסידים ואנשי מעשה, ובה צענים מתחסדים עושי מעשה זמרי ומקבלים שכר — מההמון — כפנוס; בה עשירים טובי לב ויקיר רוח הסוחרים באמת ובאמונה — אם כי מעטים הם — ובה גם עשירים רבים אבירי לבב מלי ברבית פושטי עור העיניים מעל עצמם שגם במסחרם לא לאמונה גברו בארץ; בה לומדי קבלה וכל חכמתם עניי הסוד ובנגלה לא ידעו ער מה ומתימרים לקדושים וצדיקים, ובה מופלגי תורה חכמים תבתיים נחבאים אל הכלים" (המליץ, שנה 29, גל' 1, עמ' 6).
49. על משכילי אלג'ירא ראה לקמן.
50. השווה מה שהוא כתב: [...] בהתימי לסבב בערים האל באתי הנה עיר תלמסאן אשר בקצה גבול אפריקא הצרפתית ואשב בה זה כירח ימים, ויהיו בעיני כימים אחדים באהבתי את בני העיר הזאת, במצאי בהם תיח [=תלמידי חכמים] וראי ה' באמת צעירים לומדי התלמוד — מחוזה בלתי נפרץ אף בתניס — לשמה, חכמים מבינים בלהי' [=בלשון הקודש] ולומדים חקי והקודש בכל לב, ויגעים להבין עמקי סודות השפה וכל מעיינם בה, לומדים אשר נפשם נעלה בדרוש הגל ולא יתנו אמון בכל ספורי הכל. סוף דבר היא תלפית שהכל בה" (המליץ, שנה 30 [1890], גל' 106, עמ' 13).
51. ראה עליהם לקמן.
52. יעקב גולדמן תכנן לפרסם ספר על סיורו בצפון-אפריקה, והוא מזכיר תכניתו זאת בכל כתבותיו מצפ'א. כן הוא תכנן לשרטט את דמויותיהם של הרבנים הצפון-אפריקאים שהוא העריך ושייב אותם בכתבי-עת או בתקופנים עבריים, אולם הוא לא עמד במשימה זאת, וחבל. עם התיישבותו כיפו מיד בשוכו ממסעו הוא הפך לעסקן ציבורי ולמזכיר בית-החולים של הקהילה. הוא המשך לתקופת-מה בפעילותו העיתונאית והמשכילית, אולם עם הזמן ניתק ממעגל חיים זה והתקרב לחוגים הרבניים המחמירים. נפטר ב-1931. ראה על כך מאמרו של מיד גאון, "צית לנפש", בתוך: גראיסקי, תרצ"א, עמ' 26-32.
53. על הדפוס העברי בצפ'א ראה: הטל, הדפוס; הטל והראש, אלג'יר; ואסל, 1904-1907.
54. בגלל אופיו הפולמוסי חלף הליורונים הן כלפי חברת כ"ח ונציגיה בתניס העריך כנראה שלום פלאח לפרסם את ספרו תחת שם-העט "הראה". החיבור יצא לאור בתניס בשנת 1897. על ש' פלאח ראה: חגי'א, 1939, עמ' 31-35, וכן לקמן.
55. על ירידו אלקאים תל חיבורו שריד דודים ראה: שיטריה, 1983; שיטריה, תשמ"ג; שיטריה, תשמ"ד; שיטריה, תש"ן, וכן לקמן.
56. ראה: הגיד מודכי. על המחבר ראה המבט לפרם מאת הרודי גולדברג, וכן לקמן.
57. על העיתונות העברית-יהודית בצפון-אפריקה ראה: ואסל, 1904-1907; הטל, תש"ם; הטל, תשמ"ד; הטל והראש, אלג'יר; שיטריה, 1980; שרף, תשמ"ז.
58. הכונה לעיתון היהודי הראשון בצפ'א, אדוירי, בעריכתו של המשפטן נסים בניסטי, שדגל בוירח תהליכי החילון המודרניזציה של הקהילות היהודיות באלג'יריה. ראה על כך: הטל, תשמ"ד.
59. התור, גיליון יום שני 17 למאי 1886, עמ' 2-1.
60. שם, גיליון יום שלישי 15 ליוני 1886, עמ' 2-1. המשך המאמר היה אמור להתפרסם בגיליון שלאחר מכן.

61. על שלום בכ"אש תל מפעולת הספרותי ראה: הטל, תשל"ז; הטל והראש, אלג'יר, וכן לקמן.
62. ברשותי נמצא אוסף של 45 הגיליונות הראשונים של העיתון מן השנתיים הראשונות, 1891-1892. אני מודה כאן ליעיש לוי מבתי-ים שהעמיד את האוסף לרשותי. "מצב ישראל בעמים" היה הנשוא הראשון שזכה לטיפולו של העורך. הוא הקדיש לו את המאמר הראשי בשני הגיליונות הראשונים של העיתון, מיום 25 ליוני ומיום 2 ליולי 1891, טורים 4-1, 18-21 בהתאמה. נושא בטרך אחר שדווח עליו בהרחבה מתוך העיתונות העברית היה האנטישמיות וגילוייה המתגברים באירופה ובאלג'יריה. ראה למשל את מאמרו של יצחק חנון על "אנטיסימיטיזם וסיחיליאזסיות", שם, גל' 5 מיום 23 ליולי 1891, טורים 65-69. ראה גם מאמרים שהוקדשו ל"צוהיליאזסיות" ולערכי הדת היהודית בגל' 9 מיום 20 לאוגוסט, טורים 128-132, ובגל' 10 מיום 27 באוגוסט 1891, טורים 145-148. מאמרו של יצחק מרעלי הופיע בגל' 11 מיום 3 לספטמבר, טורים 161-163, ובגל' 13 מיום 17 לספטמבר 1891, טורים 193-195 (על "נצח ישראל"). בגיליונות הבאים קטן מספרם של מאמרי המערכת לטובת המקום המוקדש להערכת ידיעות על מקומות שונים בעולם הרחב ובעולם היהודי.
63. על כתיבה של משכילים אלה ראה: ואסל, 1904-1907; חגי'א, 1939 (עמ' 28-31) — אליעזר פרחי; עמ' 31-35 — שלום פלאח; עמ' 35-38 — מסעוד מעארך; עמ' 38-45 — יעקב שמלה; עמ' 56-60 — צמח הלוי. ראה עליהם גם: שרף, תשמ"ז, וכן לקמן.
64. ראה על כך ואסל, 1904-1907, עמ' 57 (מס' 1), עמ' 59 (מס' 11), עמ' 66 (מס' 41) בהתאמה.
65. שם, עמ' 65 (מס' 36), עמ' 75 (מס' 76), עמ' 233 (מס' 372-370) בהתאמה.
66. ראה: הטל, 1975, עמ' 143.
67. פלאח, הראה, עמ' 296-298. על כל העיתונים המכריזים בהתייחסותו של פלאח ראה את המקורות המצוינים בהערה 57 לעיל.
68. ההתייחסות בכל הפרק הזה היא בכונה ליסודותיה הרעיוניים של המודרניזציה ולא לתוצאותיה הסטרוקטורליות על המבנה החברתי-כלכלי והמבנה החברתי-פוליטי של החברות שעברו תהליכי מודרניזציה. לגבי יהודי צפ'א, מה שקבע מלכתחילה את עמדותיהם כלפי המודרניות היה קודם כל הבשורת שלה והסממאות שתרגמו אותן לאחר מכן לשפת המעשה. רק אחרי שהכירו מקרוב את רפוסיה החברתיים-תרבותיים הממשיים ואת השלכותיה הפוליטיות לגבי היחיד ולגבי הקהילה, ארגונה ומסורתה, הם יכלו להביע את יחסם — האמכיוולנטי בעיקרו של רבר — להישגיה הראשונים של המודרניזציה כפי שהם חוו אותם.
69. מכל האוכלוסיות הילידות של צפ'א, הקהילות היהודיות היו המוכנות להפיק רווחים מיידיים משלל הפיתויים החברתיים-פוליטיים של המודרניזציה כמתכונתה האירופית, אולם רק בתנאי שרעיונות אלה היו מיתרגמים בכל צורה שהיא לשפת המעשה הפוליטי. למרות חשיבותם של תהליכי המודרניזציה ובשורותיה המגדייסות להבנת תולדותיה של יהדות צפ'א במאה התשע-עשרה ובמאה העשרים לא נעשו עד כה מחקרים ספציפיים על אופן קבלתם או דחייתם של רעיונות ותהליכים אלה מצד הקהילות היהודיות עצמן. נקודות הראות שהובאו עד כה בחשבון בעניין זה הן עדיין עמדותיהם ומשיהם של המעצמות הקולוניאליסטיות ושל הארגונים היהודיים הבינלאומיים ששירתו את המודרניות והחירו אותה ררך מוסדות החינוך שהקימו. במחקר זה המטרה היא לנסות לברוק מתוך התבטאויותיהם של חוגים חרשים — המעוגנים עם זאת היטב במרקם החברתי-תרבותי של הקהילות — את עמדותיהן ואת נקודות ראותן של הקהילות.
70. ראה על כך למשל: כנביב, 1981.
71. על צמיחתם של "תונאיר אצלטאן" כמודור, ששימשו ברובם גם כסוכנים קונסולריים של ארצות אירופה וארה"ב, ותרומתם לחידרה האירופית, ראה: אביטובל, חגי'א; מצפ'אית תיתוחיו של שרטור, 1988, עמ' 21-60, וכן את הביבליוגרפיה לפרק זה בספרו. ראה גם: צור, 1988, עמ' 209-218, לגבי תניס; וכן סימון, תש"ם, עמ' 31-34, לגבי לוב.

72. השוה: שרטור, 1988, עמ' 56; סימון, תש"ם, עמ' 32. ראה גם את התייחסותם של דיני טרופלי לביקור ילדי יהודים בתי-ספר של נוצרים בטריפולי, בפניהם הראשונה לרב הראשי בירושלים (הערה 74 לקמן).
73. ראה על כך: שרטור, 1988, עמ' 60-85, למשל.
74. שלושת הדינים של טריפולי התגברו לפתיחת כיתות לאיטלקיות בתלמוד-התורה החדש שייסד החכם באשי ר' אליהו חזן בתמיכת ראשי הקהלה, ואף פנו ב-1876 בשאלות על כך לרבני ירושלים, בטענה כי כדרך זו ולמדו הילדים "חכמות חיצוניות לנטע בלב הנער רוח שקר ומיתוט ובער-התנגדותם האריכה ימים, אך כ-15 שנה לאחר מכן נפתח שם ביים מקצועי של כירח. אני מודה כאן לפחפי' ה' גולדברג על שהעביר אליי העתק משותי פניויהם של הדינים, המתקוות בחיק 1512/20 ARC 4° בבית-הספרים האומי האוניברסיטאי בירושלים, גם בקהילות שותח במרוקו. כגון מראכש, הייתה בהתחלה התנגדות לפתיחת בתי-ספר של כירח, אך לא לזמן רב. לעומת זאת בקהילות דרום תוניסיה, גאבס וגרובה, לא נפתח מעולם ביים של כירח מפאת התנגדותה של המנהיגות הרחמנית המקומית. ברם, מקרים בודדים אלה הם היוצא מן הכלל המעיד על הכלל. הרב הראשי של צפון, ר' רפאל משה אלבאז (1823-1896), אף חיבר ב-1870 פיוטים לכבוד ראשי כירח ומפעלה. ראה שירים אלה, ועמם שיריו של רב אחר מצפון, ר' שלום אזולאי, בתוך: ד' עובדיה, קהילת צפון, כרך שני, ירושלים תשל"ה, עמ' 219-221.
75. השוה: אביטבול, 1984; שרטור, 1988, עמ' 200-201; וכן התייחסותו של יצחק בן יעיס הלוי ממוג'ור לצד המלכותי בכתבותיו השונות להצפירה. ראה גם את ההדים העצומים שעורר מסע זה בקרב קהילות מרכז-אירופיות בהמשך, שנה רביעית (1864), בכל הגיליונות כמעט; דיווח מפורט על המסע, כלל האיגרת שלשלו מונטיפיורי ליהודי מרוקו לאחר שהושלם מסעו, שם, גל' 43 מיום כ"ז בחשוון תרכ"ה, עמ' 334-335.
76. המדובר ב'קאנון אורלה אל-תוניסיה' [=חוקת ממשלת תוניסיה] שהיה הפרסום הערבי-יהודי הראשון שיצא לאור בבית-הדפוס עברי בתוניס. ראה על כך: ואסל, 1904-1907, עמ' 16-20 ועמ' 230-231.
77. השוה: סימון, 1980; גולדברג, 1980.
78. על התמורות החדות שחלו במבנה הקהילות וארגונן לאחר הכיבוש הצרפתי ראה: נתן, 1978; שורצפוקס, 1980; איזן וכהן, 1982, עמ' 115-149.
79. על השאיפות והתכניות להקים קנטיסטואר בתוניס ראה: צור, 1988, עמ' 218-243. גם יצחק בן יעיס הלוי מעלה בכתבותיו דרישה להקים קנטיסטואר ומשרת רב ראשי במוג'ור.
80. בתוניס צמח דור מוקדם יותר של משכילים עבריים, דורם של אברהם שמלא (?-1883) ושל מרדכי כהן גוננה ששלחו את הכתבה המתוערת הראשונה מתוניס לעיתון עברי, בקיץ 1864 (ראה הערה 7 לעיל). גם בטריפולי פעלו משכילים עבריים כמו ר' יעקב רקח (1800?-1891), וכן בטנג'יר, אלא שדור ראשון זה של משכילים עבריים לא השאיר לנו משנה סודרה ולא פרטים על דרכם בהשכלה עברית, פרט לכתבות שהם שלחו לעיתונים העבריים. על הודות של משכילים בקהילות שונות עיין לקמן.
81. ראה את כתבותיו של יעקב גולדמן על קהילת אלג'יר, שבהן הוא מדבר על שני המשכילים האחרונים, בהערה 43 לעיל, וכן לקמן.
82. למעשה, רבנים רבים בעלי עמדה חשובה ברחבי צפון-אפריקה קראו באותה תקופה עיתונים עבריים והשתתפו בצורה זו או זו בפעילות משכילית עברית; אך פרט לר' חיים בלייח, הרב הראשי בתלמסן, הם לא התייחסו באופן מיליטנטי, בדומה לשכבת המשכילים המעניינת אותנו כאן, להפצת ההשכלה העברית או לחינוך בקהילותיהם. לרוב הם גם לא אהבו לשלוח רשימות ופניות במישרין לעיתונים העבריים. ראה על כך עוד לקמן.
83. הן יצחק בן יעיס הלוי ממוג'ור והן שלום פלאח מונוניס מעלים טענות אלה בכתבותיהם לעיתונים העבריים. ראה לקמן, וכן: שרטור, 1987; שרטור, 1988, עמ' 200-204.

84. השוה את כתבותיו של יעקב גולדמן על תוניס ועל קהילות שבין קנטסטון אלג'יר. העיתונאי והסופר יעקב שמלה גם דרש תיקונים בדת ולא רק בארגון הקהילות, ולכן עורר עליו את כעסם של התונים הדתיים-מסורתיים בתוניס. ראה על כך: חגי'א, 1939, עמ' 41.
85. העיתונים הערביים-יהודיים היחידים שיצאו במרוקו לפני סוף המאה הייט היו עיתוניו של שלמה בן חיון, שמרואן מאוראן ושהתיישב בטנג'יר, כנראה על פי הומונתה של הקונסוליה הצרפתית במקום. שני העיתונים, שיצאו כזה אחר זה בשנות התשעים, הם קול ישראל ומבשר טוב. ברשותי צילום מגל' 6, 23, 43 של השנה הראשונה (1891) של העיתון הראשון, וכן גל' 132 מיום 21 בכסלו תרנ"ז, שנה רביעית, וגל' 103 מיום 21 באולול תרנ"ה, שנה שלישית (פגום), מהעיתון השני. מבשר טוב אינו מופיע ברשימת העיתונים היהודיים בצפון-אפריקה של תש"ם. על פי הגיליונות האלה יצא העיתון לאור במשך ארבע שנים לפחות. עורך עיתונים אלה לא נודע כמשכיל עברי, גם לא על פי התכונות שמנינו כאן וגם לא על פי מה שנכתב עליו. ראה לגבי: שיטרת, תשמ"ז, הערה 43.
86. ראה לקמן פרטים על רבנים משכילים אלה על פי קהילותיהם.
87. השוה הערה 84 לעיל, וראה לקמן.
88. ראה פניית-הצעתו של מסעוד מעארך מעל דפי המגיד לעורכי העיתונים באירופה להיות מגי' על עיתונותם שבהנהל של 50%, עבור הספרייה העמורת לקום בתוניס: "טניס נוסדה אגודת אנשים ופחתו בה בית מקרא לנער ישראל שיבואו לקרוא מכי'ע (מכתבי עת) עברים בשפת עבר וכשפת צרפתי. ראש האגודה ה' ממער [!]=מסעור] מעארך מבקש אותנו לפרסם בשמו כי הוא חבריו נכתיבם הם לשלם בעד כל מכתב עתי עברי בשתי השפות הג'יל החצי מהמחיר הקצוב. כתובת האגודה היא Monsieur Maarech, Rue des Glacieres 75, Tunis (שם, שנה שלשים ושלש [1889]), גל' 10 מיום י"ד באדר ב' תרמ"ט, עמ' 17). ראה גם את דיווחו של שלום פלאח בהצפירה: "מכהי'ע [=מכתבי העת] העברים עוררו בלבבותינו רעיונות נעלים להרחבת שיע' [=שפת עבר] ולהפיץ אותה בין העברים פה, עי'ו [=ועל זה] הננו מחשבים מחשבות ליסד חברה כעין סניף לחברה שפה ברודה בירושלים, והננו נושאים ונותנים בספר תקנותיה, ואי'ה [= אם ירצה ה'] אבשר בקרוב התיסדותה, ולזה אחלה אי'ע [=את פני] החכם בן-יהודה היי' [=ה'] ויחיהו וישמרהו) עורך 'הצבי' (לפנים) או 'האור' כי ישלח לנו העתקה אחת מספר תקנות החברה ללכת גם אנו בעקבותיה, על הארדים של אחינו: ש' פלאח תוניס', ואז נזיה אסירי תודה לו כל הימים. גם עלה בדעתנו לעשות ביבלותיקה מכל ספרי שפת עבר ולקבוע עתי למוד בתנ'ם" (שם, שנה שבע עשרה [1890]), גל' 183 מיום ח' באולול תר"ן, עמ' 1752). בתוניס התקיימו חוגי משכילים עבריים שונים שהתקבצו סביב עיתונאים וסופרים מובילים. כמו שאנו רואים מדיווחים אלה, כל חוג ניסה לקדם את מטרתו באופן עצמאי. ראה על כך לקמן.
89. השוה מה שכתב יעקב גולדמן בשמו של אברהם בוכבז: "זכפי שהגיד לי יש בדעתו להוריל [=להוציא לאור] מכי'ע בשפת עבר ומטרתו להקיץ נרדמים, גם יאמר לפתוח 'בית מקרא' ולאצור בבית כל מכהי'ע העברים ויקבל עליו לבאר לאשר לא יבין" (שם, גל' 37, עמ' 157).
90. השוה את עזרתו: "בראותי כי אונים קשובות לי פה [=תלמסן], העיריתים ליסד למו חברה אשר באי כריתה ישתתפו יחד, זה בפרטותו זה בידיעותיו, וחממה לה החברה על כל מכהי'ע העברים הימים השבועיים וגם השנתיים ובית המקרא אשר תיסד לה החברה [יחסי] יתאספו מכבין כחלמי' הדרשו על השפה ועל הלאום ועל כל החדשות שבעולם היהדות ומלאה הארץ דעה. הם קראו את החברה [יחסי] בשם 'בית יעקב' על שמי' — ולא רחוי — ואקה כי החברה תושג ותעש פרי ישרה לה, ומי יתן ולמדה ממנה אחותה הגדלה היא עיר אוראן להגדיל גם היא עצירה כדרך העולה למעלה להשכילי' (שם, גל' 106, עמ' 443). ראה גם המלויץ, שנה 30 (1890), גל' 106, עמ' 3: "כהתימי לסבב בערים האל באתי הנה עיר תלמסאן אשר בקצה גבול אפריקא הצרפתית ואשב בה זה כירח ימים, יהיו בעיני כימים אחדים באהבתי אחי בני העיר הזאת, במצאי בהם תיח' [=תלמידי חכמים] יראי ה' באמת וצעירים לומדי התלמוד — מחוזה בלתי נפרץ אף בתוניס — לשמה, חכמים מבינים בלה: ק'ן=בלשון הקדש] ולומדים חקי הקדוק בכל לב, ויגיעם להבין עמקי סודות השפה וכל מעינים בה'.

- הם שם" (הצפירה, שנה 16, גל' 230, עמ' 942). בקהילה הגדולה סוסה, לעומת זאת, הוא התאכזב מרה מחוסר השכלה עברית ומחסורנם של עיתונים עבריים, אך בכל זאת דיווח על משכיל עברי שהקים לו חוג של תלמידים בקהילה: "ורק איש אחד מצאתי פה, איש שהיה לפניו מחברי הרב הגאון רצפאקס, אשר אתו אבלה זמני הוא יודע הכל גם יודע הוא נגעי בני עמו ועמל לפקוח עיניהם למען ידעו כי לא ידעו, ועד כה לא עלתה בידו, ורק מהי מספר התלקטו אליו והיו שומעים ודברו ויש תקוה כי ברבות הימים ירבו גם הם ואור הצפירה יאיר להם" (שם).
108. ראה דיווחו של גולדמן על הקהילה (הצפירה, שנה 16, גל' 204, עמ' 831); וכן הטל, 1979: 1982.
109. ראה את פרטי כתבותיו בהערה 7 לעיל.
110. פלאח, האסיף, עמ' 86-87.
111. שם, עמ' 91. אברהם קאסטרו שימש גם כיו"ר החברה "נצח ישראל" בשנת 1888-1889, ושלום פלאח כיהן בה כמזכיר. ראה: ואסל, 1904-1907, עמ' 234, מס' 374.
112. המליץ, שנה 29 (1890), גל' 1, 7-6.
113. הוא יוסף כהן גטנא, בנו של ר' מרדכי כהן גטנא, חברו ללימודים ושותפו של שלום פלאח הן בביה"ס המתחנה לביה"ס של כ"ח שהם הקימו והן בעיתונים ערביים-יהודיים שתיים. שניהם למדו תורה תעבית מפיו של ר' מרדכי כהן גטנא. הוא גם הוציא עיתונים ערביים-יהודיים רבים בשיתוף עם עיתונאים אחרים. ראה על כך: ואסל, 1904-1907; חגי'גי, 1939; הטל, תש"ם.
114. ראה את פרטי כתבותיו בהערה 22 לעיל.
115. ראה חיבוריו: מקרא מפורש, תוניס, תרנ"ב; שיעורי החינוך, תוניס, 1899; שפה ברורה, תוניס (חש"ד); מחברת שפה טבעית, תוניס 1912 (בעמוד השער רשום: "ספר מקרא לילדי בני [=בני ישראל], גם לחכם בשפיק [=בשפת קרש] מן הקל אל הכבד ע"פ הרגלת הדבור עברית בעברית, והוצג בתחלתו כל כללי קרוק ש"ק [=שפת קרש] בשטה חדשה, ע"פ תולדות הדבור").
116. הצפירה, שנה 17 (1890), גל' 102, עמ' 425.
117. כ"ן 1885 ל-1894 הוא ערך לבדו או בשיתוף עיתונאים אחרים את העיתונים האלה: מנור אלחק (עם יצחק קטן) ב-1885, אלבדר אלכמל ב-1886, מאציה אלסראר (עם יוסף כהן גטנא ויוסף גיאר) ואלמותרג'ים ב-1889, אלחריריה (עם יוסף כהן גטנא וחי שתרן) ב-1888, אלאתחאר ב-1894. כ"ן הוא כתב בעיתונים אלכסתאן של מסעד מעארך, אלנצרא ונאצר אלמחירין של יוסף כהן גטנא ועקב לוי, אלחק של מאיר כשאש ונגימת אלסאהל של מכלוף גיאר. כמעט כל העיתונים האלה יצאו לאור לתקופה קצרה בלבד. ראה עליהם: ואסל, 1904-1907; חגי'גי, 1939; הטל, תש"ם.
118. ראה למשל את הסיפור "אלעלם ואלאמאן" (=המדע והביטחון) שהוא תרגם כנראה מעברית, ואת הסיפור בהמשכים "מרות אלתמודן" (=המרורים שבמחירינציה) שהדפיס בגיליונות אלאתחאר, המבטאים את אכזבתו מהתמורות שהחזירה המחירניות האיורופיות, את הסיפור "אצדק אנג'א" (=האמת מושעת), שיצא לאור ב-1887 לאחר פרסומו בהמשכים בעיתון מנור אלחק (על דריפות נגי היהודים בספר) ואת חיבוריו "ארץ הצבי" ו"אלתוארך אלסאראיליה" (=תולדות עם ישראל).
119. ראה למשל הצעתו להקים בית-אבות לזקני הקהילה שהוא העלה מעל דפי עיתון אלאתחאר, הצעה שהוצאה לפועל והודות להתגייסותו למשימה של ר' אברהם קאסטרו. בית-האבות הוקם בכפר מיליאנה, ושלום פלאח חי בו את שנתו האחרונה ונפטר ב"ן כוליו (ב-1936). ראה גם דיווחו על הקמת החברה "נצח ישראל" (הצפירה, שנה 15 [1888], גל' 57, עמ' 2; גל' 106, עמ' 3-2) שבה הוא כיהן כמזכיר. על ביטאתה של החברה ראה: ואסל, 1904-1907, עמ' 234, מס' 374.
120. הכוונה לחיבורו "צדק ושלום", תוניס 1987, שהוא פרסם תחת שם-העט "הראה". ראה גם את התייחסותו להפרדת הקהילות בכתבותיו השונות, ובמיוחד: הצפירה, שנה 15 (1888), גל' 126, עמ' 3; שנה 17 (1890), גל' 99, עמ' 413; האסיף, שנה שישי, עמ' 84-85.
121. ראה: חגי'גי, 1939, עמ' 35-33.

91. ראה על כך שיטריה, תשמ"ז, וכן לקמן.
92. המליץ, שנה עשירי ותשע (1890), גל' 1 מיום כ"ב בטבת תר"ן, עמ' 7. ראה גם את ההתייחסות להתעוררות העיון הלאומי במרוקו ועליית היהודים מדרום מרוקו לא"י בהערה 19 לעיל.
93. הכוונה לחוברת "בנה ירושלים" שאת הכניה תרגם שלום בכיאש מתוך מקורות עבריים והוציא אותה בשנת תרנ"ב (הטל, 1976, עמ' 220, 225), ולחוברת "ארץ הצבי שפרסם שלום פלאח בשנת 1887 על ההיסטוריה ואתריה של א"י (ראה עליה: ואסל, 1904-1907, עמ' 57).
94. השווה: שיטריה, תש"ן; אברהמי, 1987.
95. ראה את כתבותיו של פלאח על האנטישמיות בתוניס (הערה 23 לעיל, כתבה מס' 17) ואת כתבותיו הרבות של יצחק בן יעיש הלי על מעלליו האכזריים של הקאדי ודא כמראש (שיטריה, תשמ"ז).
96. השווה ב"ן יתר כתבותיו את הצפירה, שנה 15, גל' 127, עמ' 2.
97. ראה במיוחד את כתבתו בהאסיף (הערה 29 לעיל) ואת כתבותיו מס' 9, 10 ו-16 בהצפירה (הערה 23 לעיל).
98. ראה: שיטריה, 1983; תשמ"ז; תשמ"ז; חזן, תשמ"ד.
99. לגבי תניס ראה: צוד, 1988, עמ' 225-239; ולגבי מוג'ור — שיטריה, תשמ"ז; שורטר, 1987.
100. ראה למשל את לגלוגו של יצחק בן יעיש הלי על פולחן הצדקים הקדושים בדרום מרוקו אצל: שיטריה, תשמ"ז, עמ' 134-135.
101. גם רוד אלקאים במוג'ור (ראה: שיטריה, תשמ"ז, עמ' 139) וגם שלום פלאח בתוניס (השווה הערה 97 לעיל) קוראים לפתוח בתר-ספר מקצועיים עבור ילדי הקהילות.
102. השווה: צוד, 1988, עמ' 254-262, וכן כתבותיו השנתת של פלאח.
103. ראה במיוחד את מאמרו של פלאח בהצפירה, שנה 17 (1890), גל' 183, עמ' 756.
104. השווה: צוד, 1988, עמ' 270-274.
105. ראה מה שכתב יעקב גולדמן על הקהילה: "בנאכס כבר עלה השחר! כבר נפגשו זעיר שם לובש מדי אירופא, גם נמצא פה ושם יהודים מדברים צרפתית, ורבים יודעים כי יש עוד עירות בעולם לכך מארבע האמות שהם יושבים שם, גם מצאתי שם אחד החכמים הוא גם איש עשיר שיקרא במכ"ע עברי ולפעמים יכתב בו איזה גרגרים וחרבתו היתה טובה ליי" (הצפירה, שנה 16, גל' 204, עמ' 832). המשכיל שהוא מספר עליו הוא יצחק וחי בוכבאז. ראה את פרטי הכתובת שהוא שלח להגנדי בהערה 14 לעיל.
106. בספאקס לא התלהב יעקב גולדמן מהמצב החברתי-מסרי של הקהילה, בגלל רחוק המודרניזציה החוקות שהתחילו לנשכ בה והשאירו את רישומן על חלק מבני הקהילה. לעומת זאת הוא התרשם עמוקות מאישיותו של הדיין הראשי של הקהילה, ר' רפאל שלום חי הכהן, וכתה אותו "רב נאד"ר: "הרב הזה הפליאני פלאא ופלאא בחכמתו הגדולה, וכיאתו הקדמת לחכמתו, בדיעתו בשפת ערב ובקיאואו בספרותה. הוא האיש אשר בקר את אירופא זה כחמש פעמים ויתרעע עם כל גרולי היהודים [...] ויתר ממה שהאיש חכם בחכמת העולם ומדבר בשפות החיות, הגדו חרב [=חוקר ודחק?] באחד מגאוני ומנו בדיעת התורה. [...] והפלא היותר גדול הוא כי איש כזה נחבא אל הכלים בספאקס העיר, והקהלות הגדולות שבאפריקא לא חרענה לשבץ את האבן היקרה הזאת בכתן, אבן יקרה המתנצנת ער אירופא, ספיר אשר הרבנים בפאריז, לוטרן, ברלין, וכיכו ויקירו יקרת ערכה. אם לא לבשת ולחרפה הוא להקהלות הגדולות שבאפריקא, בעשותן א"ע [=את עצמן] כאלו לא ידעו כי יש בתוכן רב כביר ונאור כזה אשר שמו הולך לפניו כשמן תורק" (שם). ראה גם: המליץ, שנה 29, גל' 206, עמ' 3.
107. במהדריה (לה הוא קרא מדהייה) הכיר יי גולדמן את רב הקהילה שלימד את ילדי הקהילה לדבר עברית: "אך רב טוב אחד מצאתי כרב העיר הזאת, כי יתל תלמידיו — כל ילדי העיר — עם מבועי מי השפה העברית וכלם למקטנם ער גדולם (ולא ער ככלל) ידברו כן בשפת עבר. והיה בבא איש אשר שפת ערב, השפה המדוברת באפריקא, מחרה לו והיו הילדים למליצים ביע ובין אבותיהם. באמצעות השפה העברית, וכזה ראוי הוא הרב להיות לנס לא ליתר רבני אפריקא לבד כי גם לרבנינו כלם כאשר

122. ראה: הצפירה, שנה 15 (1888), גל' 89, עמ' 3: "זעור תרבו לט המלחמה מפנים יותר מבחוץ. אנטיסמיטי יהודי מי ויכל לסבל! ראה גם שם, גל' 45, עמ' 2-1; גל' 46, עמ' 3-2; גל' 127, עמ' 2-3.
123. האסיף, עמ' 93.
124. הצפירה, שנה 15, גל' 166, עמ' 2.
124. ראה לגבי: ואסל, 1904-1907, עמ' 44-51; חגי'אג, 1939, עמ' 28-31.
125. למשל, תרגום "הכונטי די מונטי כריסטו" של אלכסנדר דומא בידי יעקב שמלה. "מסותרי פארו" של אונין סו וירובינסון כרוזני' בידי חי בן אליהו שתרן. ראה לגבי תרגומים-עיבודים אלה: ואסל, 1904-1907, עמ' 76, 233 ו-236.
126. ראה לעיל הערה 8, וכן יצירות רבות נוספות שנתפרסמו כסיפורים בהמשכים בעיתונים העבריים והיהודיים השונים. פרטים על כך מפחרים ברשימותיו של ואסל.
127. למשל תרגומי ההגדה של פסח, פרקי אבות, הפיוט "מי כמוכה" לר' יהודה הלוי, הפיוט "בר יוחאי" לר' שמעון לביא, ועוד. ראה פרטיהם של תרגומים אלה אצל ואסל, 1904-1907. אליעזר פרחי תרגם גם את ספר בראשית ואת פרקי אבות בלשון קרובה ללשון המדוברת, ולא על פי מסורת ה"שדה" של יהודי תוניס. ראה התייחסותו של ואסל, 1904-1907, עמ' 85-86 ללשון תרגום זו של פרקי אבות.
128. למשל, תרגום תפילת ערבית של כיפור ("כפוד באלערבי") מעת ר' אליהו גאנס, ותרגום תפילת ערבית ("מנחת ערבית באלערבי") מעת ר' חי בלחסן. ראה על כך: חגי'אג, 1939, עמ' 76.
129. ראה פרטיהם של שירים רבים אלה מאת צמח לוי, יעקב כהן וחרוניים רבים אחרים אצל ואסל, 1904-1907.
130. ראה שם, וכן שרף, תשמ"ז.
131. לביור סוגי הלשון המסורתית בערבית של יהודי צפ"א ראה: שיטריט, 1980; א, 1980.
132. הסופרים השונים כינו את הלשון שבה הם כתבו את היצירות שלהם בשם "אלערבייה אלברבריה" או "אלברבריה" [=הערבית היהודית ה"ברברית" או המדוברת], אף שהייתה רחוקה מלשון הריבור. על ידי כך הם הבחינו אותה מהערבית הקלאסית, שרק בודדים הכירו אותה, ושנחשבה בעיניהם ללשון הספרותית היוקרתית.
133. ראה אלנח'אל, שנה ראשונה, גל' 1 מיום 9 בתשרי תרנ"ג [=29.9.1892]: "ג'ורנאל אלנח'אל: יתכלם מעא אלנאס בלגותהם אלעוזה, אללגה אלדי חללו עיניהם עליה, אללגה אלדי תרבונו כהא פי צגרהם היא אללגה "אלברבריה" [=העיתון "אלנח'אל" דבר עם הקוראים בלשונם היקרה. הלשון שבה הם פתחו את עיניהם, הלשון שאתה הם גדלו בילדותם, היינו הערבית היהודית]. ראה גם בהמשך דבריו את התקפתו על עורך אלבוטאן, שהבטיח לקוראיו לכתוב בערבית-יהודית מדוברת ולבסוף כתב בערבית שרק מסלמים יכלו להבין אותה.
134. עם הפסקת כתבותיו של שלום פלאח בעיתונות העברית התמעטו הכתבות העבריות שמקורן בתוניס, כנראה בגלל התפתחותה של העיתונות הערבית היהודית המקומית. כן לא קמו משכילים עבריים שחלק גדול – או אף קטן – מכתביהם היה בעברית, אלא כל היצירה החדשה נוצרה עתה כמעט כולה בערבית יהודית (או בצרפתית, לאחר תחילת המאה העשרים). ראה עם זאת: אברמי, 1987. העיתון העברי הראשון, העברי, יצא בתוניס ב-1937 וב-1938, והופיעו ממנו שבעה גיליונות בלבד. ראה לגבי: הטל, תשי"ט.
135. ראה על כך: חגי'אג, 1939, עמ' 10. על יעקב הכהן ראה שם, עמ' 46-55.
136. ראה לגבי שם, עמ' 25-26, וכן הערותיו המפורטות של ואסל, 1904-1907.
137. ראה לגבי: לסקר, סקירה חרשית. ראה גם אצל ואסל הטל, תשי"ט את רשימת העיתונים שיצאו בתוניס בתחילת המאה (לאחר שנתאפשר חידוש העיתונים היהודיים ב-1904) ואשר מציינים בכותריהם את המטרות הציוניות (כין יתר המטרות) שלשמן הם נוסדו.
138. ראה על כך לקמן.
139. באלג'יר פעלה משנת 1873 ישיבת "עץ חיים" שייסדה ר' דוד מרעלי, אביו של המשכיל יצחק מרעלי, וקרובי משפחתו. והיא נעדרה להיות מרכז ללימודים עבריים. ראה על כך: אלמאליח, תשי"ז, עמ' 48.

- המוגר לישראל, שנה שלישית (1894), גל' ה' מיום כ"ה בשבט תרנ"ד, עמ' 38 (בתוך כתבה ששלח יצחק מרעלי). בקהילות אחרות פעלו בתירמדרש שונים שלימדו דרדקי לאחר שעות הלימוד בבתי-הספר הצרפתיים.
140. עד כה לא נעשה מחקר כולל על דרכי ההתנגדות – הדרכי ההתמחדות שהתלחו אליה – של החוגים המסורתיים בקהילות היהודיות של אלג'יריה: לתרבות הצרפתית החילונית ולשינוי סודי הארגון הקהילתי החינוכי הקהילתי. התנגדות אכן הייתה, שכן עד תחילת המאה העשרים לפחות המשיכו רוב הקהילות את מסורתיהן הדתיות והתרבותיות, גם בתחום החינוכי הקהילתי המסורתי, אולם ללא מנהיגות רחוצת מקומית בעלת שיעור קומה שיכלה להרים את רגל ההתנגדות וההתמחדות ולהתוות את דרכי המאבק. גם בתחום החברתי-פוליטי אין מחקרים ערכניים על דרכי התגובה של החוגים הילידים הנרחבים למדיניות ההתאורחות הצרפתית שנהלה נתמכה במיוחד בידי מנהיגיה של יהדות צרפת, ובראשם אדולף כרמיה, ממיסדי כ"ח.
141. ראה לעיל סעיף 2.א.
142. הצפירה, שנה 17 (1890), גל' 106, עמ' 443. ראה גם המלוח, שנה 30 (1890), גל' 106, עמ' 3.
142. אאבהם: בן סאמן מתלמטן מחבר לעתים קרובות בגיליונותיו הראשונים של בית ישראל כפוזר החידות השבועיות שהציע העיתון לקוראיו ושמוכרן או מכיין לבית-הדפוס היה כנראה יצחק מרעלי.
143. הכותב לר' יעקב אביחצירא, הקבור בדמנהור, ואשר כתב הצפירה באלכסנדריה הקדיש כתבה גדולה להילולא שנערכה ליד קברו שבנערת ספורים לפני רשימתו של יעקב גולדמן; שם, שנה 17 (1890), גל' 88, עמ' 161.
144. יעקב גולדמן לא הגשים את תכניתו זו ולא הוסיף לכתוב על הקהילות שבהן ביקר ועל הרמיות שמהן התרשם לאחר שובו ליפו ממסעו בצפ"א. ראה גם הערה 52 לעיל.
145. השווה מה שהוא כותב מקונסטנטיין: "בהחמשים שנה שנאחו הצרפתים פה היו כל החושבים לצרפתים כיהודים כמחמורים, ויקבלו מהם את הזנות היין והתיירוש, ואמתת ההבל וההזיות שהיו למו מקדם לא עזבו, והיו עם אין אמן כם. עוד נפגשו אמנם זעיר שם שירי הרור הישן מוקירי התורה ושומרי פקדיה, אך כמר מדלי הם מול בני הרור החדש אשר לא ידעו את עמם תורתם ושפתם. מצאתי פה גם משכילים אחרים אשר אמנם למדו הרבה וקראו הרבה, אך כמנאם רמונים אכלו גם תוכם גם קליפתם ... ספרי השחר, החלוח וכ" הים הגיתם כל היום, וכל דבריהם קבטים בלבם כמסמרות נטועים" (הצפירה, שנה 17 (1890), גל' 20, עמ' 84).
146. באוראן הוא מצייץ לטובה את נוכחותם הרבה של יהודים יוצאי מרוקו, כולל יוצאי תיטואן, השומרים עדיין על מסורתם היהודית בניגוד לילידי הקהילה. ראה שם, גל' 43, עמ' 264.
147. שם, גל' 37, עמ' 157. בכתבתו המקבילה שהוא שלח באותו הזמן להמלוח הוא מדבר על משכיל עברי נוסף באלג'יר: "בבית הרב הכלל פה מצאתי את החכם הנכבד ה' מרדכי צורר. האיש הזה נדע לקוראי המלוח ממאמריו והוא הנהו שוי"ב [=שחט ובודק] ומתלמידי הישיבה. לדבריו יתעסק בהערכת [=בעריכת] ספר המדבר על כל מנהגי אחינו פה ומי יתן ויקים דבריו וידע לתת לפני הקוראים דבר נאה ומתקבל, כי האומנם רבים הם מנהגים זרים ומחרים שהחזיקו במו אחינו פה. גם כנתסטאנטיא הגיד לי הא' [=האחון] שלמה נ"ז כי כבר נכון ביחד ספרו אשר יפיץ אור על מעמד ומצב החמרי המוסרי של אחינו באפריקא הצרפתית, ביאתם התישכם מאז עד היום אין האמת אניד כי לא אמאן לדבריהם הזמן יראה לנו אם צדקתי במשפטי" (המלוח, שנה 30 (1890), גל' 40).
148. אברהם בוכובוז רכש בשנת 1886 בשיתוף עם המשכילים שלום ככ"אש ומרדכי צורר בית דפוס עברי שבו הדפיס שלום ככ"אש חלק גדול מחיבוריו בערבית יהודית, ושפעל תחת שותפות זאת במשך שנתיים. לאחר מכן עבר הדפוס לרשותו הבלעדית של שלום ככ"אש. בשנים תרנ"א-תרנ"ב הוציא זה החתך את העיתון העברי-יהודי בית ישראל, ללא שיתופו של אברהם בוכובוז, והדפיסו ברפוס פראנק וסולא ולא ברפוסו הוא. את התכנית להוציא לאור עיתון בערבית-יהודית הגשים אם כך שלום ככ"אש ולא אברהם בוכובוז. השווה: הטל, תש"ז.

149. ראה על כך: אלמאליח, תש"ז, עמ' 48-49.
150. השוה לעיל, עמ' 7. אברהם לעטרי הגיע אלג'יר מאוראן; לקהילה זאת הוא הגיע כנראה עם יצואי תיטואן. הוא תרגם מספריות יהודית חלקים מתוך החיבור 'מעם לעזו' תחת הכותרת 'פתשן הכתב', והדפיסם בבית-הדפוס שלו. ראה פרטי ההדפסה אצל הטל הראש, אלג'יר.
151. השוה הערות 32 ו-33 לעיל. במכתב התגובה ששלח מרדכי כספי נגד כתבתו של יעקב גולדמן להמגיד הוא מאשים אותו בכפיות טובה ובהתנאת דיבה על קהילת אלג'יר. ראה את פרטי הכתבה בהערה 45 לעיל.
152. ראה הצפורה, שנה 14 (1887), גל' 264, עמ' 3-4.
153. ראה המגיד, שנה 28 (1884), גל' 38, עמ' 323. הכתבה החומה 'השבידי'.
154. בית ישראל, שנה ראשונה, גל' 1 מיום 5 ליוני 1891, טורים 4-9; גל' 2 מיום 12 ליוני 1891, טורים 17-21.
155. ראה על כך את הרשימה הביבליוגרפית הרחבה של כתבי אצל הטל, תשל"ו.
156. רמז לכך ראה במאמר הראשי שהוא פרסם בגיליון הראשון לשנה השנייה של בית ישראל. ראה שם, גל' 28 מיום 7 ליוני 1892, טורים 431-433.
157. שם, גל' 11 מיום 3 לספטמבר 1891, טורים 161-163; גל' 13 מיום 17 לספטמבר 1892, טורים 193-195 (שני חלקי של המאמר 'נצח ישראל' על קיומו הנצחי של עם ישראל הודות לקיומה של תורת ישראל ועל השירות המוסרי הרב שמגיש לאומות העולם עם ישראל בגלותו). יצחק מרעלי הוא כנראה שוחם בשם-העט 'אריש ממשפחת רים' על מאמר בעל אותה כותרת. ראה גל' 7 מיום 6 לאוגוסט 1891, טורים 98-100. כאמור, הוא פרסם בעיתון זה גם חידות חישבוניות בגיליונותיו הראשונים לאחר שפרסם אותן לראשונה בעיתון הזמן. השוה גל' 14 מיום 24 לספטמבר 1891, טורים 224: 'מכתבי האביר' התלמיד הוותיק המלץ הנפלא יצחק בן דוד מרעלי היו 'ה' יחידו רשמיהו) מעונייני' (= מעור ואם בישראל) אלג'יר כמכ"ע (= כמכתב עתי) הומן'. יצחק מרעלי היה אבן 24 שנים.
158. שם, גל' 5 מיום 23 ליוני 1891, טורים 65-69 ('אנטיסמיטיזם וסוויולאסיון', שהן תגעות הסותרות זו את זו); גל' 8 מיום 13 לאוגוסט 1891, טורים 113-116 ('שלוש שלום לקרב ולרחוק' – על ביקור המגולח של אנויות מלחמה צרפתית ברוסיה וקבלתן שם בהתלהבות ובאחוז).
159. שם, גל' 7 מיום 6 לאוגוסט 1891, טורים 106-108; גל' 8 מיום 13 לאוגוסט 1891, טורים 119-121 ('דברי חכמה' – על תורתו של דארווין החייתית מנקודת מבט יהודית-מסורתית).
160. ראה למשל את החזיונות הבאות: 'יקר' בגל' 6 מיום 30 ליוני 1891, טורים 81-84 ('אורה ושמה' – על הצורך לציין את 500 השנה להגיעם של הריב"ש והרשב"ץ אלג'יר); 'יגן שמו', שם, טורים 88-89 ('רגוליות אנאט' – על התנעה הפמיניסטית באירופה ובעולם היהודי ועל הצורך לשמור על הפריוולגיות המסורתיות של הגברים היהודיים); 'ע"ה (עבד ה') צפנת פענח' בגל' 13 מיום 17 לספטמבר 1891, טורים 197-199 ('אשמנפיר פי בלאד אסדאן' – על התכנית של הממשלה הצרפתית לבנות מסילת ברזל במתשבותיה האפריקניות); 'ע"ה אברם הוא אברהם ט"ט (=סיפה טב') שם, טורים 199-201 ('לשומרונים פי בלאר שכס' – על תולדות השומרנים ומנהגיהם). תחת שמות-העט 'יקר', 'יגן' ו'צפנת פענח' הסתיר כנראה את זהותו יצחק מרעלי, שקרא לקובץ השירים של הריב"ש והרשב"ץ שהוא פרסם ב-1897 בשם 'צפנת פענח'. השוה הערה 166 לקמן.
161. ראה על נטא אחרון זה את מאמרו: (א) 'לציוויליזציון' (!) בגל' 9 מיום 20 לאוגוסט 1891, טורים 129-132; גל' 10 מיום 27 לאוגוסט 1891, טורים 145-148; (ב) 'לעקליה דנבאס' (=החכמה האנושית) בגל' 12 מיום 10 לספטמבר 1891, טורים 177-180; (ג) 'כונסיסיא דין' (=התדעוה/המצפת והדת) בגל' 14 מיום 24 לספטמבר 1891, טורים 209-211.
162. ראה את החיזיונים הגורדים על הארגון הקהילתי וחברות הצדקה בעירה לאלא מגניא הסמוכה לגבל מרוקו (שם), גל' 19 מיום 5 לנובמבר 1891, טורים 300-301; גל' 40 מיום 31 למרס 1892, טורים 194-195 ובוהדאן/אוראן (גל' 29 מיום 14 ליוני 1892, טורים 25-27).
163. השוה: איון וכהן, 1982, עמ' 119-138.
164. השוה: אנסקי, 1950, עמ' 45-62; סיון, 1979.

165. ראה על כך: אלמאליח, תש"ז, עמ' 49-53.
166. ראה: 'צפנת פענח', קבץ על די, כרך 7, 1897.
167. ראה: עת מלחמה ועת שלום, אלג'יר תר"ץ (1929). השירים הודפסו במקום העברי ובתרגומם לצרפתית. ראה: הטל, 1985, על ההכנות להדפסתו של הקובץ.
168. חלק גדול מהפרסומים בערבית יהודית שיצאו לאור באלג'יר בשנות העשרים השלושים היו חיבורים נוצרים מיסיונריים שכללו תרגום ספרי נביאים וכתובים (חבקוק, מלאכי, דניאל), ספרי הברית החדשה וספרי ירוח על משיחיותו של ישוע. ספרים אלה הודפסו בבית-הדפוס העברי פתק וסולאל. ראה פרטיהם של חיבורים מיסיונריים אלה אצל הטל הראש, אלג'יר, מס' 67, 68, 69, 73, 74, 77, 79, 80, 81, 82, 86.
169. ה'גרנאטייה' (=השירה מעיר גרנד) היא המסורת המובילה בשירה ובמוסיקה האנגלוסית ששרדה באלג'יריה. בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים התעניין חוגי המשכילים היהודים במרכיבים העירתיים בצפון-אפריקה במסורתיה השונות של המוסיקה האנגלוסית והדפיסו כתובים ובאלג'יר את הטקסטים השיריים באותיות עבריות כדי שיהיו זמינים לאנשי המוסיקה היהודית, או הרכיבו במראש ובמגורו על לחניהם פיוטים רבים ובאופן שיטתי. על פרסום מסורת ה'מאלוף' כתובים ותוצאותיה ראה: ואסל, 1904-1907, עמ' 97-98, מס' 144 (ספיה מאלוף בהוצאתו של משה בן שלמה חי בונאן, ליוונו תר"ז). עמ' 260, תוספת למס' 144 (נובת אלדוד בהוצאת צמח לה, תוניס תר"ז). לגבי המסורת של אלג'יריה ופרסומיהם של אדמונד יאפיל ואחרים ראה: הטל הראש, אלג'יר, עמ' 567-569, מס' 39 ו-65 (דיווחן אלאגאני מן כלאם אלאג'יר בהוצאת ידמן נתן יאפיל, אלג'יר [1905]). לגבי משכילי מגורו ופעילותם המוסיקלית-פייטנית, ראה לקמן.
170. ראה רשימה של עיקר פרסומיו אצל שיטרת, 1980, א.
171. ראה אצל יהודה, תשמ"א, מחקר מקיף על התנועה הציונית והעברית במרוקו והפעילים שעשו להתבססותה ולהרחבת פעילותיה.
172. ראה למשל מה שכתב אנשל אשר פעול על עמידתו האיחנה של ר' מרדכי בן ג'יו, רבה הראשי של טנג'יר. מול החוגים המתקדמים של הקהילה, בהערה 40 לעיל, ואת שכתב זה האחרון עצמו במכתבו להמגיד: 'כי גם הממשלה תתן בידו מקל לדודו כפריצי עם אשר יעל על לבם להפר ברית ולפרץ גדר כי לא יחדל בקרב כל הארץ פורעי ארחות מוסר, לא (כאחוז) האידופים ברוב מקומות מושבותיהם אשר אין בידם להפריע או לקיים ולאשר בנגע לדת משה, והמפרע עשה בדרך כל הישר בעיניו. (ולמפרסמות אין צורך ראייה). היתה נחלתם להם בחוק המדיני המוסרי לפי היות העת הזמן והמקום באשר הם שם, ושפחה חירש גברתה, וצמח בתי הספר (צויליאציון) יוציא פרח ויצוץ ציץ לתעלת חברת מין אנשי, אבל ארץ נחושה היא לבלי תת כחה להצמיח גם מעץ החיים הנצחיים לתכלית המבוקש לאיש הישראלי. האם זאת תהלתנו אשר אנחנו משתוקקים ותאבים לראות את בנינו מלאים הציוויליזאציון (!) מבתי הספר אשר הקימו ונטעו אנשי העיר לנדרן יע"א [=יכוננה עליון אמן] עם חברת כל ישראל חברים בתוכנו? חלילה! לא! לא לזאת אנחנו מקישי' (המגיד, שנה 17 (1876), גל' 26, עמ' 225).
173. על ביקור זה ראה הערה 75 לעיל. יצחק בן יעיס הלוי מרבה להתייחס בכתבותיו לביקור זה של מונטיפיורי ולהצהרה הפורמלית שהוא השיג מהמלך. כידוע, עיקר השלכותיו של הצו המלכותי על היהודים היו פסיכולוגיות יותר מאשר ממשיות, ולדעת אחידים צו זה אף החמיר את מצבם של היהודים במרוקו בסוף המאה הייט.
174. על חשיבותה של גיבראלטאר, ששימשה מקלט ראשון לפליטי טיטואן בשנים 1859-1860, לקהילות היהודיות של צפון מרוקו ולחירותה של ההשכלה העברית, ראה: שיטרת, תשמ"ז, הערה 14; וכן הערה 6 לעיל. עורכי העיתונים העבריים גם קיבלו חזות דעה מאנשים ידועים בגיבראלטאר על דמויות רבניות במרוקו שכתבו לעיתונותם. ראה לדוגמה הערת העורך בשולי מכתבו של ר' מרדכי בן ג'יו, בהערה 172 לעיל.
175. השוה הערה 13 לעיל.

176. כתבתו של צבי הלוי ברעכען על מוגדרו היא ביתניים המסמך הראשון המעיד על הפעילות המשכילית העברית בקהילה זאת. ראה הצמירה, שנה שבע עשרה (תרן), גל' 185, עמ' 764-765; גל' 186, עמ' 769; גל' 187, עמ' 772.
177. ראה את הפנייה בארכיון המרכז לתולדות העם היהודי, ירושלים, בתיק מס' MA/F 1391, ובה הקריאה הנרגשת הבאה: [...] אתם גבורי החיל בהיות אל ידכם לעשות אל תרפינה ידכם (!) אל תתנו שניה לעיניכם אל תתנו דומי, שלחו כתבים על כנפי נשרים קראו לתשונה מרחוק החדיש צעירי לסטולות האומות החברה הקרושה חברת כל ישראל חברים בפאריש, ולארגניו השר הצדיק השר משה מונטיפיורי הי"ד [=היחידו ושמרהו] בלונדון, ולחכרות הקרושות שלוחי הקהלות, ואגודת אחים בלונדון, הגידו תלאותינו במגיד השמיעו מצוקותינו בשערי הלכנון, אמרו להם ארץ פיאס צתקת כחבליה מתהפכת בציריה כשופר תרים קולה קוראה לכם לתשונה מרחוק בבטחון חזק כי תרשיעה [...] (ההרגשות במקור).
178. ראה על כך תל המשכילים באספי ובמרוקו בכלל: שיטרת, תשמ"ז.
179. ראה שם.
180. ראה פריטיון של כתבות אלה ושל כתבותיו של ר' דוד אלקאים שם, הערות 39, 41, 64, 65, 66, 70, 73, 78, 82, ואת תוכנון בחף המאמר.
181. בדיואן שלו שירי דודים הקדיש רדיא שיר לכבודם של חברי החוג. ראה שירי דודים, עמ' 216: "אשיר שירתי זמרתו תוך קהל חמדת". בשירו הוא רומז כנראה למאיר אבן חיים, לרד כנאפו, לחיים אפריאט, ליצחק קוריאט, ליעקב יפרגאן, לאלעזר הכהן ולדוד יפלא.
182. גם יצחק בן יעיס הלוי התייחס באחת מכתבותיו להאשמה אבסורדית זאת מבחינתם של המשכילים העבריים, וגם ר' דוד אלקאים הקדיש להפרכתה שיר שלם. ראה שם, עמ' 164-166: "אמרתו אחכמה בגללה אצתי".
183. על שירתו של ר' דוד אלקאים ראה: שיטרת, 1983; תשמ"ג; תשמ"ז; תש"ן.
184. רני ושמוחי, יונה תר"ן.
185. מהדורה הראשונה יצאה במראכש בשנת תרפ"א. מהדורה חרשה כלתי מנוקדת יצאה בירושלים בשנת השישים, ומהדורה מנוקדת בשנת תש"ם בהוצאת יוסף לוגאנס. ר' חיים שושנה ז"ל הכין מהדורה מתוקנת, מבוארת ומפורשת תחת השם אעירה שחר, ירושלים, כרך א תשל"ט, כרך ב תשמ"ג, כרך ג תשמ"ט. על שיר יחידות ראה: אמולג, תשמ"ז; סרוסי, 1981; סרוסי, תשמ"ד.
186. השווה: סרוסי, 1981; סרוסי, תשמ"ד; אמולג, תשמ"ז.
187. השווה: שיטרת, תש"ן.
188. היהודי, שנה אחת עשרה, גל' 23 מיום כ"ז באלול תרס"ז, עמ' 5.
189. ראה עם זאת את פעילותו של יעקב אחזיק, יוצא מוגדרו, שהיה מעורבי השבעון הצינוני *l'Avenir Illustré* בקאזאבלאנקה, ופעל למען חינוך עברי ראוי לשמו בכתב-הספר של כייח: שיטרת, תשמ"ז, הערה 8.
190. השווה: סימון, תש"ם; גולדברג, תש"ם.
191. ראה הערות 12 ו-21 לעיל.
192. הצמירה, שנה 15 (1888), גל' 14 מיום ט"ז בשבט תרמ"ח, עמ' 3-2.
193. השווה הערה 74 לעיל, וכן הגיד מרדכי, עמ' 236.
194. ראה: רומני, תשמ"ז, עמ' 253; הגיד מרדכי, עמ' 237-236.
195. ר' רחמים חביב כיהן במשרתו בין השנים תרמ"ט-תרנ"א (1889-1891). השווה: הגיד מרדכי, עמ' 147.
196. הצמירה, שנה 16 (1889), גל' 173, עמ' 706-707.
197. שם, גל' 184, עמ' 759. ראה גם המליץ, שנה 29 (1889), גל' 175, עמ' 3. בכתבתו זאת הוא כותב שרק אצל סוחר אחד בקהילה הוא מצא עיתון עברי. ציין תשובה שלח, כאמור, כתבה לעיתון הצמירה ב-1888, ובה הוא חזר פרעות ביהודי יפן. ראה הערה 192 לעיל.

198. השווה למשל את התייחסותו לכתבי המשכיל קלמן שולמן, הגיד מרדכי, עמ' 56, 62.
199. הגיד מרדכי, עמ' 237-238.
200. שם, עמ' 234.
201. ראה את התייחסותו למפעלו החינוכי, שם, עמ' 236.
202. השווה שם, עמ' 255-263.
203. שם, עמ' 167. תיבה זו היא נלגלו העברי של המתח "אל-תמורדן" המוסלמי, שגם משכילי תוניס השתמשו בו בכתביהם הערביים-יהודיים, במקביל למתח הצרפתי "ציוויליזאציון" או "סיוויליזאציון".
204. שם, עמ' 177-178.
205. ראה את רשימת כתבותיו בתוך: הגיד מרדכי, נספח ראשון, עמ' 383-384. יש להעלות כאן השערה שמא מרדכי הכהן הוא שחיבר אותן כתבות שנשלחו מטריפולי בשנת השמנים ההשעיים של המאה ה-19 ותפרסמו בעיתונים עבריים שונים בעילום שם או תחת שם-עט. ראה כתבות אלה בהערות 12 ו-13 לעיל, וכן בבנסת ישראל, כרך א, תרמ"ז, עמ' 731-732.
206. על יחסו של מרדכי הכהן להשכלה האירופית והעברית ראה את הסברו המאלפים של ה'גולדברג במבוא להגיד מרדכי, עמ' 7, 15 ו-16.
207. השווה: הגיד מרדכי, עמ' 24.
208. השווה: רומני, תשמ"ז.
209. השווה: איזנשטרט, 1973.
210. לגבי לשון ה"שרח" ראה את עבודותיו החשובות של מ' בראשר, ובמיוחד בראשר, תשמ"ח.
211. השווה שיטרת, 1980.
212. ראה על כך צור, 1988, עמ' 274-288.
213. ראה הערה 204 לעיל.
214. היהודי, שנה אחת עשרה, גל' 23 מיום כ"ז באלול תרס"ז, עמ' 5.
215. השווה את הערותיו של יעקב גולדמן בנרן, הערה 147 לעיל. תכנית כזאת הצליח ר' יוסף בן נאים מפאס, בן אותו דור של משכילים עבריים, להציא לפועל בהדפיסו בירושלים בשנת 1931 את חיבורו מלכי רבנן.
216. השווה: שרוטר, 1988, עמ' 29-32, וכן את שירו הפולמוסי של ר' דוד אלקאים בנרן, שירי דודים, עמ' 126-128, שכתבתו היא: "פיוט זה חברתנו בראותי כי איש אחד מבני מרום הארץ הוקיד דירות הבתים אשר היו לפנים מעט כולל ועתה העלה מחיר שכירותם והוקידם הרבה ועל כי רק העניים והבעלי מלאכה הם אשר דרים בהם מפני שהם צרים וקטנים וגם בעליהם הראשונים לא היו נהנים משכירותיהם רק מעט והנשאר היו מהנים מהם לעניים ולאנהייהם ולתיח. לזה היו צרים וקטנים [...]".
217. ראה מה שכתב שלום פלאח ברוב כתבותיו, ובמיוחד בהצמירה, שנה שש עשרה (1889), גל' 42, עמ' 42.

- הטל, תשמ"ד = א' הטל, "העיתון היהודי הראשון במגרב *l'Israélite Algérien* (אדויר), 1870", **פעמים 17** (תשמ"ד/1983), עמ' 89-95.
- הטל, R. Attal, "Une Correspondance entre le Rabbin Isaac Morali et le Commandant Armand = 1985", *Revue des Etudes Juives* 144 (1985), pp. 145-187.
- הטל הראש, אלג'יר = א' הטל, מ' הראש, "הדפוס העברי באלג'יר", קריית ספר סא (תשמ"ז-תשמ"ז), חוברת ג, עמ' 561-572.
- הראש, תשמ"ד = מ' הראש, "הדפוס העברי בטרפולי שבלוב", קריית ספר נט (תשמ"ד), עמ' 625-634.
- הראש, תיקונים = מ' הראש, "הדפוס העברי בטרפולי שבלוב - תיקונים והוספות", קריית ספר סא (תשמ"ז-תשמ"ז), חוברת ב, עמ' 375-376.
- ואסל, E. Vassel, *La Littérature populaire des Israélites tunisiens*, Paris 1904-1907 = 1907-1904.
- ורסט, תשמ"ה-תשמ"ז = ש' ורסט, "על מחקר ספרות ההשכלה בימינו", *הדעות והאגוד העולמי למדעי היהדות*, מס' 25 (קץ תשמ"ה), עמ' 19-36; מס' 26 (חורף תשמ"ז), עמ' 21-47; מס' 27 (חורף תשמ"ז), עמ' 41-44.
- חגיגי, 1939 = ד' חגיגי, **אנתשאר אלכתאוב אליהודייה אלברבריה אללתוניסיה**, סוטה (1939).
- חוק, תרל"ד = א"כ חוק, **זכרון ירושלים**, ליהודי תרל"ד.
- חוק, תשמ"ד = א' חוק, "לשון וסגנון בשירת ר' חזקיהו קיים", **פעמים 17** (תשמ"ד/1983), עמ' 53-75.
- יהודה, תשמ"א = צ' יהודה, **הארנון הציוני במרוקו בשנים 1900-1948**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסינט האוניברסיטה העברית בירושלים בסיון תשמ"א, 2 כרכים.
- ירדני, תשכ"ט = ג' ירדני, **העתונות העברית בא"י בשנים 1863-1904**, תל-אביב תשכ"ט.
- כנביב, M. Kenbib, "Structures traditionnelles et protection diplomatique dans le Maroc = 1981", in: R. Gallissot (éd.), *Structures et cultures précapitalistes*, Paris 1981, pp. 448-451.
- כץ, תשמ"ב = י' כץ, **מסורת ומשבר - החברה היהודית במרוקו וימי הביניים**, ירושלים תשמ"ו.
- לסקר, M.M. Laskier, "The Jews of Morocco and the Alliance Israélite Universelle: Selected Documents", *East and Maghreb* III (1981), pp. VII-XXIII.
- לסקר, M.M. Laskier, *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco, 1862-1962*, Albany, New York 1983.
- נהון, G. Nahon, "Le Consistoire israélite d'Oran et le décret du 16 Septembre 1867 - Documents et correspondances", *Michael V* (1978), pp. 98-129.
- סיון, 1979 = ע' סיון, "שנאת יהודים באלג'יריה כתולדה של מצב קולוניאלי", **פעמים 2** (קץ תשל"ט/1979), עמ' 92-108.
- סימון, תש"ס = ר' סימון, "יהודי לוב והסביבה הנוכחית כשלהי התקופה העות'מאנית - היבטים פוליטיים, חברתיים וכלכליים", **פעמים 3** (סתיו תש"ס/1979), עמ' 5-36.
- סרוסי, 1981 = א' סרוסי, "ישן ויחדש" **בשירת הבקשות של יהודי מרוקו**, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך במוסיקולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1981.
- סרוסי, תשמ"ד = א' סרוסי, "שינוי המשכיות בשירת הבקשות של יהודי מרוקו - תמורות במשמעות הסימבולית של מנגנון מוסיקלי מסורתי", **פעמים 19** (תשמ"ד), עמ' 113-129.
- פלאח, תרנ"ד = ש' פלאח, "הצופה את פני תוניס", **האסף**, שנה ששית (תרנ"ד), עמ' 78-94.
- פלאח, 1897 = הראה (ש' פלאח), **ספר צדק ושלום**, תוניס 1897.
- פניאל, 1957 = ג' פניאל, **החינוך העברי ביצירתו של מרץ סמולנסקי**, תל-אביב 1957.
- פרידין, תשל"ט = ר' פרידין, "יהודי שמות בדוים בספרות העברית בא"י בשלהי המאה ה-19", קריית ספר ט (תשל"ט), עמ' 557-564.
- צור, 1988 = י' צור, **צרפת יהודי תוניסיה - המדיניות הצרפתית כלפי יהודי המדינה ופעילות העליות המדיניות במעבר משלטון עצמאי לשלטון קולוניאלי**, 1873 עד 1888, חיבור לקבלת תואר דוקטור, ירושלים 1988.

ביבליוגרפיה

- אביטבול, 1979 = מ' אביטבול, "אמאנציפציה וארגון קהילתי בעפון-אפריקה", **פעמים 1** (אביב תשל"ט), עמ' 32-39.
- אביטבול, תנ"א = מ' אביטבול, "אליטה כלכלית יהודית במרוקו הפרה-קולוניאלית: תנ"א אל שולטאן", בתוך: אביטבול, 1980, עמ' כו-לד.
- אביטבול, 1980 = מ' אביטבול (עורך), **יהדות עפון אפריקה במאות י"ט, כ', וירושלים 1980**.
- אביטבול, 1984 = מ' אביטבול, "שליחות [מתנפייור] לעזרת יהודי מרוקו - מבוא והערות [ומסמכים]", **פעמים 20** (תשמ"ד/1984), עמ' 46-54.
- אביטבול, תשמ"ח = מ' אביטבול, "תולדות יהודי עפון-אפריקה בעת החדשה בהיסטוריוגרפיה הכללית היהודית", בתוך: מ' צימרמן, מ' שטרן, ר' שלמן (עורכים), **עיונים בהיסטוריוגרפיה - קובץ מאמרים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 209-222.
- אברהמי, 1980 = י' אברהמי, "עדת הגראנה בתוניס לאור פנקסיה - המאבק על האוטונומיה", בתוך: אביטבול, 1980, עמ' סד-צה.
- אברהמי, 1987 = י' אברהמי, "תחיית השפה העברית בתוניס", בתוך: א' חוק (עורך), **מחקרי משגב ירושלים בספרות עם ישראל**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 24-9.
- אורבך, A. Orbach, *New Voices of Russian Jewry*, Leiden 1980 = 1980.
- איון וכהן, R. Ayoun et B. Cohen, *Les Juifs d'Algérie - deux mille ans d'histoire*, Paris 1982 = 1982.
- איונשטדט, S.N. Eisenstadt, *Tradition, Change, and Modernity*, New York 1973 = 1973.
- אלמאליח, תש"ז = א' אלמאליח, "שריד משוררי ספרד באלג'יריה - הרב יצחק מרעלי", בתוך: חמדה ישראל, **קבץ לזכרו של ר' חיים חזקיהו מדיני**, ירושלים תש"ז, עמ' 43-85.
- אמולג, תשמ"ז = א' אמולג, "שרי יחידות השירת הבקשות", **פעמים 32** (תשמ"ז), עמ' 94-114.
- אנסקי, M. Ansky, *Les Juifs d'Algérie du décret Crémieux à la Libération*, Paris 1950 = 1950.
- בראשר, תשמ"ח = מ' בראשר, "השרח המערבי למקרא ולספרות יהודית אחרת - עיבו דרכי גיבוש (סקירה ראשונה)", בתוך: מ' בראשר (עורך), **מחקרים בלשונות היהודים - תרגומי המקרא ולהגות מדוברת**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 3-34.
- ברימן, 1952 = ש' ברימן (עורך), **ספר סמולנסקי**, ירושלים תשי"ב.
- בריינין, 1896 = ר' בריינין, **מרץ בן משה סמולנסקי** - חייו וספריו, ורשא 1896.
- גולדברג, תש"ס = ה' גולדברג, "השלטון העות'מאני בטרפולי מנקודת-ראות של מרדכי הכהן", **פעמים 3** (סתיו תש"ס/1979), עמ' 37-44.
- גראייבסקי, תרנ"א = פ' גראייבסקי (עורך), **צדור פרחים לקברו הרחמני של רבי יעקב גולדמן ז"ל**, תל-אביב תרנ"א.
- הגיד מרדכי = מ' הכהן, הגיד מרדכי - קורות לוב והתחיה, וישוביהם ומנהגיהם. ההדיר והוסיף מבוא והערות ה' גולדברג, ירושלים תשל"ט.
- הטל, 1975 = R. Attal, "Les traductions en judéo-arabe tunisien des oeuvres d'Abraham Mapu", *Revue des Etudes Juives* 134, fasc. 1-2 (1975), pp. 137-144.
- הטל, תשל"ז = א' הטל, "ספרי רבי שלום בכ"אש, איש השכלה, מרפיס ומוכר ספרים באלג'יר", **על ספר ב (תשל"ז)**, עמ' 219-228.
- הטל, 1979 = R. Attal, "Deux rapports de Salomon Reinach sur les Juifs de Tunisie au début du Protectorat", *Revue des Etudes Juives* 138 (1979), pp. 117-126.
- הטל, תשמ"ח = א' הטל, **העתונות היהודית בעפון-אפריקה**, ירושלים תשמ"ח.
- הטל, הדפוס = א' הטל, "על הדפוס העברי במגרב", **ממרח וממערב ב (תש"ס)**, עמ' 121-129.
- הטל, 1982 = R. Attal, "Djerba, centre de diffusion du livre hébreu", in: M. Abitbol (ed.), *Communautés juives des marges sahariennes du Maghreb*, Jerusalem 1982, pp. 469-478.

- רבידוביץ, תרפ"ד = ש' רבידוביץ (עורך), כתבי רבי נחמן קרוכמאל, ברלין תרפ"ד.
- רבידוביץ, תשי"ג = ש' רבידוביץ (עורך), ספר סוקולוב, ירושלים תשי"ג.
- S. Schwarzfuchs, "Colonialisme français et colonialisme juif en Algérie" (1830-1980) = 1980, in: M. Abitbol (ed.), *Judaïsme d'Afrique du Nord aux XIXe-XXe siècles*, Jerusalem 1980, pp. 37-48
- S. Schwarzfuchs, *Les Juifs d'Algérie et la France (1830-1855)*, Jérusalem 1981 = 1981
- J. Chétrit, "Sources imprimées et manuscrites pour l'étude des langues judéo-arabes d'Afrique du Nord", in: D. Bensimon (éd.), *Communautés juives (1880-1978) — Sources et méthodes de recherche*, Paris 1980, pp. 15-51
- J. Chétrit, "Niveaux, registres de langue et sociolectes dans les langues judéo-arabes du Maroc", in: *Les relations entre Juifs et Musulmans en Afrique du Nord — XIXe-XXe siècles*, Paris 1980, pp. 129-142
- J. Chétrit, "L'influence du français dans les langues judéo-arabes d'Afrique du Nord", in: M. Abitbol (éd.), *Le Judaïsme d'Afrique du Nord aux XIXe-XXe siècles* Jerusalem, 1980, pp. 125-159
- שיטרת, 1983 = י' שיטרת, ד"ר דוד אלקאים — משורר עברי במרוקו, אמריון 1 (אביב 1983), עמ' 96-102.
- שיטרת, תשמ"ג = י' שיטרת, ד"ר דוד אלקאים — משורר, אמן ומשכיל: מבוא, בתוך: ד' אלקאים, שירי דודים (מהדורת משפ' זעפרני), ירושלים תשמ"ג, עמ' 17-28.
- שיטרת, תשמ"ז = י' שיטרת, "מדועות הרשה לאנטימליות וללשון — ניצנה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט", בתוך: י' שיטרת, צ' יהודה (עורכים), מחקרים על התורה היהודית בארצות האסלאם וכפוזיה הספרדית — מקדם ומים ב, חיפה תשמ"ז, עמ' 129-168.
- שיטרת, תש"ן = י' שיטרת, ניצנה של תנועת ההשכלה העברית בסוף המאה הי"ט ותורמתם להתארגנות הציונית במרוקו, בתוך: י' בן-עמי (עורך), ספר לזכרו של שלום זוהר, תש"ן (ברפוט).
- שירי הדודים = ד' אלקאים, שירי דודים (מהדורת משפ' זעפרני), ירושלים תשמ"ג.
- שרטר, 1983 = ד' שרטר, "יהדות אנגליה וקהילת אצורא (מוגאדור) 1860-1900 — ההשלכות החברתיות של הפילאנתרופיה", מעמים 17 (תשמ"ד/1983), עמ' 5-35.
- D.J. Schroeter, "The politics of reform in Morocco: the writings of Yisshaq Ben Ya'ish = 1987, in: E. Hazan (ed.), *Misgev Yerushalayim Studies in Jewish Literature*, Jerusalem 1987, pp. LXXIII-LXXXIV
- D.J. Schroeter, *Merchants of Essouira — Urban society and imperialism in south-western Morocco, 1844-1856*, Cambridge 1988
- שרף, תשמ"ז = מ' שרף, "דניאל חגיגי והיברד על תולדות הספרות הערבית-יהודית בתוניסיה 1862-1939", מעמים 30 (תשמ"ז), עמ' 41-59.

עיתונים עבריים וערביים-יהודיים

- אלחלה, 1892-1895
- בית ישראל, 1891-1893
- האסיף, שנים א-ו
- היהודי, 1897-1910
- הלכנון, 1872-1888
- המגיד, 1856-1902
- המליץ, 1860-1900
- הצמירה, 1874-1919
- כנסת ישראל, שנים א-ד